

IV - Leesroosters

De kerken van reformatorische en katholieke traditie en de kerken van de reformatie onderling herkennen elkaar in toenemende mate in een ordening van de Schriften op zon- en feestdagen in het kader van het liturgisch jaar. De reformatorische kerken in Nederland willen daarbij met name recht doen aan hun verworteling in de traditie van Israël. Israël leest geordend de Schriften om de weg van Gods openbaring te volgen; zo ook de christelijke kerk om de weg van zijn openbaring in Christus te gaan.

Pasen en Pinksteren, de herfsttijd als tijd van verwachting van de advent van het Koninkrijk der hemelen, bieden tezamen met Kerst en Epifanie het kader voor een geordend bestaan in liturgie, leer en leven van de gemeente door heel het jaar heen. Ook in dit opzicht geldt het aloude principe van de eredienst: *lex orandi, lex credendi* – wat de kerk bidt. is de uitdrukking van haar geloof.

De hele dienst staat in het teken van het gebed, de biddende omgang met de heilige Schrift en de viering van de sacramenten. De ordening van zondagen, feest- en gedenkdagen volgens het liturgisch jaar is te vinden in het *Tijdeigen*.

Het Tijdeigen is opgebouwd uit de volgende elementen:

- introitus;
- gebed van de dag;
- lezing uit het Oude Testament;
- graduale of antwoordpsalm;
- lezing uit de brieven;
- halleluja(lied);
- lezing uit het evangelie;
- gebed over de gaven;
- dankzegging of slotgebed.

Luthers Leesrooster

Het klassieke liturgische jaar in zijn huidige lutherse gestalte gaat voorop. De Evangelisch-Lutherse Kerk brengt haar leesrooster met een lange en respectabele traditie, die teruggaat tot in de voor-reformatorische kerk, mee in het Samen op Weg-proces. Bovendien is deze eenjarige ordening meer dan

slechts een leesrooster. Zij biedt ook de complete reeks introitus-psalmen, de bijbehorende gebeden van de dag en zondagsliederen. De *lutherse jaarcyclus* is ongewijzigd overgenomen, inclusief de toevoeging van een eerste lezing uit het Oude Testament en de graduale-psalmen (1976) en de herziening van de introitusteksten en zondagsliederen (1992). De naam van de zondag blijft in gebruik voorzover ontleend aan de eerste psalm, respectievelijk de antifoontekst, en voorzover zij is ingeburgerd.

Tellingen van de zondagen

Dit liturgisch jaar biedt overigens ook het kader voor andere leesroosters. Tevens moet duidelijk zijn dat Pasen (altijd gedateerd op de zondag na de eerste volle maan in de lente) de spil is waarom het hele feestjaar draait. Daarbij worden de zondagen in principe benoemd in het spoor van het feest waarop zij volgen. Met het oog op een evenwichtige inpassing van andere leescycli in het klassieke liturgische jaar en om duidelijk te maken dat Pasen het hart is van het liturgisch jaar, blijven wij met de lutheranen spreken van 'zondagen van Epifanie'. Het aantal hangt ervan af wanneer de veertig dagen voor Pasen beginnen. In de zomer en herfst is gekozen voor een benaming die recht doet aan de wisseling van het seizoen eind september, in de buurt van de seizoenswisselingsdagen (quateremperdagen). De wisselzondagen na Trinitatis – het aantal daarvan hangt, evenals bij de zondagen na Epifanie, ervan af hoe vroeg of laat Pasen valt – heten alleen tot 21 juni 'zondagen na Trinitatis'. Vanaf 21 juni tot 21 september tellen wij 'zondagen van de zomer' en daarna 'zondagen van de herfst'. De gang van de zondagen van de herfst via de drie zondagen van de voleinding en de vier van de Advent naar het Kerstfeest en Epifanie is in feite één doorgaande beweging.

Gemeenschappelijk Leesrooster

Gelet op de ontwikkelingen in de huidige oecumene wordt in dit Dienstboek een *Gemeenschappelijk Leesrooster* (GL) voor onze kerken opgenomen, dat in feite een bewerking is van voorgaande leesroosters die ontwikkeld zijn door de Rooms-Katholieke Kerk, een groot aantal katholieke, anglicaanse en reformatorische kerken in de Verenigde Staten en de Oud-Katholieke Kerk in Nederland. De gang van zaken was dat het nieuwe rooms-katholieke lectionarium (OLM, 1969) in de Verenigde Staten is bewerkt onder auspiciën van een zes-

tiental kerken tot het *Common Lectionary* (CL, 1983), inmiddels *Revised Common Lectionary* (RCL, 1992). Voordat dit proces echt op gang was gekomen, nam de Oud-Katholieke Kerk in Nederland het CL via de Episcopal Church in de Verenigde Staten over en herzag het hier en daar. Het ontving daarbij de naam *Oud-Katholiek Lectionarium* (OKL, 1993). Met name de antwoordpsalmen werden geheel opnieuw in het licht van de Nederlandse traditie op het terrein van het psalmzingen op een rij gezet. Dit OKL diende als uitgangspunt voor een revisie ten gebruike in de Samen op Weg-kerken. De aangebrachte wijzigingen zijn voorbereid door een werkgroep waaraan rooms-katholieke, oud-katholieke en remonstrantse adviseurs hebben deelgenomen. Omdat deze roosters van dezelfde structuur uitgaan, is het duidelijk dat deze de meest algemeen verbreide zullen zijn in de komende decennien.

Kanttekeningen bij het Gemeenschappelijk Leesrooster

De eerste lezing is doorgaans uit de profetische boeken van het Oude Testament gekozen in verband met het Evangelie. Hoezeer de lezing van het Eerste Testament ook in en door de OLM is uitgebreid, hierin schuilt een beperking. De manier waarop het (R)CL dit probleem probeert op te vangen met enkele korte blokken baanlezing uit de profeten en wijsheidsliteratuur in de zomerperioden, is minder gelukkig. Daarmee wordt immers nog geen recht gedaan aan de liturgische structuur van de Thora. Bovendien is het verband tussen eerste en derde lezing afwezig. Bij de jongste revisie is vooral gekeken naar dat verband tussen eerste lezing en Evangelie. Binnen de structuur van OLM en OKL was het mogelijk hier en daar iets te verbeteren, bijvoorbeeld door de begrenzing van een pericoop iets bij te stellen. De enkele eerste lezingen uit de deuterocanonieke boeken werden vervangen. Bij elke verandering is nagegaan of de eerste lezing en de antwoordpsalm nog van toepassing zijn.

De psalmen ontvangen in dit rooster een eigen plaats als 'tweede lezing', in relatie met de eerste lezing uit het Oude Testament. Zoals eerder gezegd, heeft de gemeente met het zingen ervan een eigen aandeel in de verkondiging van de heilige Schrift tijdens de eredienst.

De lezingen uit de *apostelgeschriften* volgen in de OLM op de zondagen door het jaar een dusdanig eigen spoor, dat de apostelgeschriften niet tot hun recht komen. De lezingen uit de brieven zijn in het GL gehandhaafd, wanneer zij deel van

het ensemble van lezingen uitmaken. Waar zij een eigenstandige baanlezing vormen zonder relatie met de eerste en evangelie-lezing, is van overneming afgezien. De brieven dienen op een andere, betere manier naar hun eigen aard en orde te worden gelezen.

Van zowel het Luthers Leesrooster (LL) als het GL geldt dat zij geheel en al georiënteerd zijn op de grote feesten, in het bijzonder het Paasfeest. Doorgaande lezing komt altijd op de tweede plaats, als op de eerste plaats lezenderwijs recht is gedaan aan de gang naar een feest toe en van een feest naar het volgende.

Aanvullend Leesrooster

Zeker in de reformatorische traditie kent men de gewoonte een bijbelboek te nemen en eenvoudig door te lezen tot het uit is. Om aan deze goede gewoonte recht te doen en toch een bescheiden aanwijzing te geven, is naar een ontwerp van H.A.J. Wegman door de hierboven genoemde werkgroep een leesrooster ontwikkeld, waarmee men in negen 'jaargangen' de gehele bijbel cursorisch leest. Dit *Aanvullend Leesrooster* (AL) wil:

- recht doen aan de doorgaande lezing van een bijbelboek, zoals die in de gereformeerde traditie steeds is beoefend;
- een handreiking doen aan gemeenten en voorgangers die met LL of GL slecht overweg kunnen;
- een suggestie doen voor leer-, middag- of avonddiensten;
- aanwijzingen geven voor de lezing van de Brieven van het Nieuwe Testament en de Geschriften van het Oude Testament die in de andere leesroosters onvoldoende of in het geheel niet tot hun recht komen.

Het AL bestaat, zoals gezegd, uit negen 'jaargangen' van vier seizoenen en sluit dus niet onmiddellijk aan bij het kerkelijk jaar. Desondanks kan men er moeilijk aan voorbijzien dat op de kerkelijke kalender de lente het seizoen is waarin Pasen wordt gevierd en de winter de tijd die aanvangt met het Kerstfeest. Ieder 'seizoen' is verdeeld in dertien zondagen. Met de feesten is geen rekening gehouden. Het ligt voor de hand dat men in de praktijk er wel rekening mee houdt, dat bijvoorbeeld op enige zondag in de lente het Pinksterfeest wordt gevierd.

De negen jaargangen dienen slechts de overzichtelijkheid. Het is niet de bedoeling dit rooster jaren achtereen slaafs te volgen. Men neme in een zeker jaar een seizoen uit één van de jaargangen en het volgende seizoen een andere kolom uit een andere jaargang. Zo ontstaat er vanzelf de nodige afwisseling. Bijvoorbeeld, wanneer men begint met in de lente de Thora te lezen (Exodus-Numeri), kan men in de zomer naar de 6e jaargang grijpen (Galaten/Kolossenzen) of via de 9e jaargang het evangelie van Lucas lezen. Op deze wijze wordt een verbinding gelegd tussen het AL en het GL (respectievelijk OLM en OKL).

Binnen de bijbelboeken die eerst aan een seizoen waren toegewezen, zijn de pericopen slechts globaal afgebakend. Deze betreffen vaak meer dan één hoofdstuk. Men zal dus slechts een kleiner stuk, naar eigen keuze, willen lezen. Ook de toewijzing van hoofdstukken aan een zondag is allerm minst dwingend.

De grotere bijbelboeken, met name de vijf boeken van Mozes en de vier evangeliën, zijn meer cursorisch behandeld dan de kleinere. Wil men aan de Thora werkelijk in doorgaande lezing recht doen, dan staat daarvoor de driejarige *Thora-cyclus* ter beschikking. Deze kan geheel of gedeeltelijk, maar in elk geval voor een langere periode dan dertien zondagen gevolgd worden. De synoptische evangeliën komen in het GL uitvoerig aan de orde. Men kan evenwel het AL gebruiken om andere accenten te leggen of die gedeelten te lezen die anders worden overgeslagen.

Het AL voorziet slechts in één schriftlezing. Het wordt aan de voorgangers overgelaten of dat voldoende is, of in deze leemte zelf te voorzien.

Thora-rooster

De Thora wordt in de aangeboden aanwijzing gedurende een cyclus van drie jaar uitgeschreven langs het liturgisch jaar, waarbij rekening gehouden wordt met de daarin voorkomende feesten, in het bijzonder het Paasfeest. Van de soms tamelijk grote *sedarim* (pericopen) geldt hetzelfde als hierboven bij het AL is opgemerkt. In de praktijk zal men vaak een korter gedeelte voorlezen. De Psalmen zijn als verkondigings- en antwoordpsalmen op de rij af naast de vijf boeken van de

Thora gezet. Of daarmee een historische bedoeling in ere wordt hersteld, is omstreden en onzeker. In de praktijk blijkt de driejarige Thora-cyclus tezamen met de 150 Psalmen echter een goede oefening voor discipline.

In het LL, het GL en de *Thora-cyclus* wordt aangesloten bij een bestaande praktijk – hetzij bij een eeuwenoude traditie (LL), hetzij bij de ontwikkelingen in de oecumene sinds Vaticanum II (GL), hetzij bij experimentele ontwikkelingen in onze kerken sinds de jaren zeventig (de Thora-cyclus, die op haar beurt geworteld is in de joodse traditie). In het AL is geprobeerd het geheel van de Schrift een plaats toe te kennen binnen de wisseling der seizoenen.

Er is in beginsel nog een ander type leesrooster denkbaar, dat vanuit een meer pastoraal-georiënteerde interesse is opgebouwd uit ‘elementaire’ lezingen, die tot het geestelijke bezit van iedere gelovige zouden moeten behoren. Wellicht kan een dergelijk leesrooster te zijner tijd opgenomen worden in een herzien Dienstboek.

V - Het liturgisch jaar

Het liturgisch jaar vindt zijn hart in de viering van Christus' dood en verrijzenis op elke Dag van de Heer en in de drie dagen van Pasen. Het heilshistorische ‘heden’, waarin de gemeente deelt in de weg die Jezus is gegaan, is te herkennen in de vroeg-christelijke gewoonte om slechts één alomvattend feest te vieren: het ‘pascha’ van de Messias. Dit omvat naar huidig besef tenminste Passie, Pasen en Pinksteren. Gaandeweg werd de heilsgeschiedenis steeds meer uiteengelegd in afzonderlijke feest- en gedenkdagen. Dit resulteerde na vele eeuwen in een uitgekristalliseerd gedenk- of liturgisch jaar, waarin iedere periode en iedere zondag zijn specifieke karakter draagt. Datzelfde geldt soms ook voor de dagen van de week. Het moet echter duidelijk blijven dat het karakter van elke zondag is, dat hij ‘Dag des Heren’ is: dag van de verrijzenis.

Omdat heel het liturgisch jaar wordt getekend door Christus' dood en verrijzenis, is er weinig reden om het jaar een na-

drukkelijk begin of einde mee te geven. Het gebruik om het liturgisch jaar met de eerste zondag van Advent te laten beginnen hangt samen met de geleidelijk gegroeide ontwikkeling om op een historiserende wijze het leven van Jezus 'na te spelen'. Thematisch gesproken bestaat er een nauw verband tussen de laatste zondagen van de herfst, de 'zondagen van de Voleinding' en de 'tijd van Advent', zoals hierna zal worden beschreven. Als er al van een cesuur sprake zou zijn, dan is die te zoeken bij de inzet van de weg naar Pasen. Het gaat echter in het geheel van het liturgisch jaar om aspecten van de heilsgeschiedenis in hun onderlinge samenhang en om de toe-eigening daarvan door de gemeente. Dat deze proeve van het Dienstboek traditiegetrouw begint met Advent, hangt samen met de keuze om deze proeve van het Dienstboek te laten functioneren in het kader van de oecumene. In alle kerken beginnen de dienstboeken met de Advent.

KERSTKRING

De Kerstkring omvat de tijd van Advent, het feest van Kerst en Epifanie en de zondagen van Epifanie.

ADVENT

De tijd van *Advent* leidt toe naar de viering van Kerst en Epifanie. Het Latijnse woord 'adventus' duidt de plechtige intocht van de keizer in de steden van zijn rijksgedebied aan. In de liturgie spreekt de kerk vooral van advent in de betekenis van de verwachting van de wederkomst van Christus, de eschatologie. Het woord 'advent' behoort tot de taal van de hoop, de taal van het koninkrijk van God.

Die taal van de verwachting geeft kleur aan de herfst en de winter. De thema's vrede, recht, oordeel, wederkomst en koninkrijk staan in de herfst en de vroege winter op de liturgische agenda. Herfst en winter behoren liturgisch gesproken bij elkaar. De kerkelijke herfsttijd begint rondom de joodse feesten, die volgens de christelijke tijdsberekening in de maanden september of oktober vallen. De toekomstverwachting die de laatste zondagen van de herfst nadrukkelijk kleurt, wordt in de laatste vier zondagen voor Kerst 'ingevuld' met de verwachting van de Mensenzoon die de kerk reeds mocht begroeten. Gods grote daden uit het verleden en zijn

Rijk dat komen zal, begroeten elkaar in de komst van Jezus, de Christus.

Omwille van de oecumenische praktijk benoemen wij de laatste vier zondagen vóór Kerst en Epifanie als zondagen van de Advent. De thema's van deze zondagen zijn: de voorbereiding op het feest van Christus' eerste komst en zijn tweede komst in heerlijkheid. De openingsgebeden van deze zondagen beginnen met de oproep aan God zijn macht daadwerkelijk te manifesteren: 'Wek op uw macht en kom'. De keuze van de introituspsalmen in de adventstijd onderstreept het uitzien naar de vrede en gerechtigheid van Gods Koninkrijk (Ps. 25, 80, 85, 19). Vanaf 17 december verschuift het accent naar de voorbereiding op het Kerstfeest. In de vespers van 17 tot en met 23 december worden dan als antifoon bij de lofzang van Maria de zogeheten 'O-antifonen' gezongen. Deze roepen Christus met verschillende profetische titels aan, waarvan de eerste letters – in omgekeerde volgorde – de tekst *ero cras* vormen: morgen zal Ik er zijn. De lezingen en bijbehorende schriftliederen zijn zowel in het LL als in het GL geënt op een structuur die, thematisch gesproken, éénjarig is. Op de eerste adventszondag wordt volgens het LL het intochtsverhaal in Jeruzalem gelezen, terwijl in het GL uit de apocalyptische rede van Jezus over de 'tekenen aan zon, maan en sterren' en de uitbottende vijgeboom wordt gelezen. De tweede en derde zondag worden in het GL getekend door Johannes de Doper. De vierde zondag is in het LL gewijd aan de bruidegom die komt, en in het GL aan Maria. Het verschuivende accent van wederkomst naar eerste komst is in deze lezingen te herkennen. De introitus van de derde zondag *Gaudete* – verblijdt u – (Fil. 4:4-6), gecombineerd met Psalm 85 die alle thema's van de herfsttijd samenvat, geeft aan deze zondag zijn bijzondere glans. De kleur van deze zondag – overigens *niet* in de erop volgende week – licht dan ook op tot roze (vgl. zondag *Laetare* in de Veertigdagentijd). De vierde zondag draagt een des te ingetogener karakter. De gemeente smeekt om de (weder)komst van de Messias: *Rorate coeli* – 'Hemelen, dauwt van omhoog en laat rechtvaardigheid (of: de Rechtvaardige) uit de wolken neerdalen' (Jesaja 45:8).

KERST EN EPIFANIE

Het *Kerstfeest* en het *feest van Epifanie* vormen samen het midden van de Kerstkring. De viering van *Kerst* begint met de

vespers op de vooravond en de nachtdienst. Psalm 2, de introitus van deze nachtdienst, zet de toon voor de viering van het Kerstfeest: 'Gij zijt mijn zoon, zie Ik verwek u heden'. De lezingen zijn Jesaja 9, 'het volk dat in duisternis wandelt, zal een groot licht zien' en Lucas 2:1-20, de geboorte uit de hemel temidden van de herders. De Kerstochtend wordt bepaald door de proloog van de Hebreeënbrief, 'God heeft vanouds gesproken door der profeten woord' (vgl. Gezang 102) en de proloog van het evangelie van Johannes, 'het Woord is vlees geworden en heeft onder de mensen gewoond'.

In het spoor van Kerstmis staan op de dagen na Kerst een aantal 'heiligen' op de liturgische agenda. De gedachtenis van Stefanus, de eerste christelijke martelaar wordt gevierd op 26 december. Op 27 december valt de feestdag van Johannes, de apostel en evangelist. Op 28 december zijn het de 'onschuldige (onnozele) kinderen van Bethlehem' van wie de gedachtenis wordt gevierd. De proeve van het Dienstboek volgt hierin de lutherse – en katholieke – traditie. In de liturgische praktijk van de gemeente kunnen elementen uit de kerstviering heel wel met deze gedenkdagen verbonden worden.

De *Oudejaarsavond* onderhoudt geen relatie met de thema's van de Kersttijd. In de proeve van het Dienstboek staat een preekdienst of vesper aangegeven. De thema's hiervoor zijn 'tijd en eeuwigheid' en de bescherming die God biedt.

De *achtste Kerstdag* is beter bekend als *Nieuwjaar*. De gemeente gedenkt dan de naamgeving en de besnijdenis van de Heer. De lezing uit Numeri 6 in het GL verwijst min of meer naar het feit dat op deze dag het nieuwe kalenderjaar begint.

Het tweede feest van de Kerstkring is *Epifanie*. Het evangelie uit Matteüs 2 verhaalt hoe de messiaanse mens verschijnt (epifanie) als koning voor alle volkeren. De wijze waarop hij koning zal zijn komt tot uitdrukking in de viering van de achtste dag van Epifanie: Jezus' doop in de Jordaan. Die weg wil hij gaan, omdat het hem 'aldus betaamt alle gerechtigheid te vervullen' (Mat. 3:15). In het GL wordt de Doop van de Heer gevierd op de eerste zondag na Epifanie. Het derde thema van Epifanie is de 'bruiloft te Kana', het eerste teken dat Jezus

verricht. Het komt aan de orde op de zondag na de Doop des Heren.

ZONDAGEN VAN EPIFANIE

Op de zondagen van Epifanie staan een aantal roepingsverhalen aangegeven en delen uit de bergrede (jaar-A) en veldrede (jaar-C). Op al deze 'groene' zondagen vormen het evangelie en de oudtestamentische lezing met de antwoordpsalm een samenhangend geheel. Met deze zondagen van Epifanie wordt de Kerstkring afgesloten. In het LL wordt de Epifanietijd beëindigd met de lezing van de verheerlijking op de berg (Mat. 17:1-9).

PAASKRING

De Paaskring omvat de Veertigdagentijd, de drie dagen van Pasen en de Paastijd, die wordt besloten met Pinksteren, de vijftigste Paasdag. De lutherse traditie kent een voorbereidingstijd van drie zondagen: *Septuagesima*, *Sexagesima* en *Quinquagesima*, die aan de Veertigdagentijd voorafgaan. Het GL kent een dergelijke voorbereidingstijd niet.

VEERTIGDAGENTIJD

Vele lezingen en gebeden in de *Veertigdagentijd* herinneren aan de oorsprong van deze tijd: een catechetische doopcursus op weg naar de Paaswake. De geloofsleerlingen bereiden zich voor op hun doop, terwijl de gedoopte gemeente zich met hen voorbereidt op de gedachtenis van de eigen doop in de Paaswake. De zondagen markeren daarbij een aantal kernmomenten op de weg die de Heer naar Pasen is gegaan. Gaandeweg is met deze voorbereiding op de viering van het paasfeest de praktijk van het vasten verbonden geraakt. Ook nu is er in het kerkelijk leven opnieuw aandacht voor een zekere concentratie en versobering tijdens de voorbereiding op de paasviering. Overigens worden de zondagen niet bij de veertigdagen-telling betrokken: het kunnen geen vastendagen zijn. De dag des Heren wordt immers gekenmerkt door de viering van de verrijzenis van de Heer. Wel wordt gedurende de Veertigdagentijd in de diensten alle uitbundigheid vermeden. De 'Gloria'-lofzang en het Halleluja-gezag vervallen. In de gereformeerde traditie is het gebruik tijdens de voorbereiding op het paasfeest met name aandacht te geven aan het lijden van Christus. Vandaar dat voor deze tijd de benaming

'Lijdenstijd' ingeburgerd is geraakt. Deze periode betreft zeven zondagen voorafgaande aan het Paasfeest en verschilt dus zowel in omvang als in thematiek van de 'Veertigdagentijd'.

De Veertigdagentijd begint met *Aswoensdag*. Deze inzet van de komende tocht naar Pasen wordt getekend door boete en inkeer. In het LL neemt Psalm 69 een belangrijke plaats in: 'Verlos mij, o God, want het water is gekomen tot aan de lippen; ik ben verzonken in bodemloos slijk, waar ik niet kan staan; ik ben gekomen in diepe wateren, een vloed overstroomt mij'. Daarbij wordt als keervers of antifoon gezongen, eveneens uit Psalm 69: 'Antwoord mij, o HEER, want rijk is uw goedertierenheid, wend U tot mij naar uw grote barmhartigheid'. In het GL komt Psalm 57 aan de orde: 'Wees mij genadig, o God, wees mij genadig, want bij U schuilt mijn ziel'. In beide leesroosters komt onder meer Joël 2:12-19 aan de orde: 'Bekeert u tot Mij met uw ganse hart, en met vasten en met geweën en met rouwklacht. Scheurt uw hart en niet uw klederen en bekeert U tot de HEER uw God'. Het evangelie uit de Bergrede spreekt eveneens van het vasten (Mat. 6:[1-6,]16-21). Met deze boeteviering is de oplegging van de as verbonden. De palmtakken waarmee de gemeente in het voorgaande jaar de Heer op Palmzondag verwelkomde, worden tot as verbrand: '...het vuur van bloed en ziel brandde tot as' (Zingend Geloven 1&2/9). Deze as wordt op de hoofden van de gemeenteleden gestrooid, of hun voorhoofd wordt met een askruis getekend met de woorden 'Bekeert u en geloof het evangelie' of 'Gedenk, mens, dat gij stof zijt en tot stof zult wederkeren'.

De *introitusgezangen* kenmerken de zondagen van de Veertigdagentijd. De zondagen worden genoemd met de eerste woorden van het keervers bij de introituspsalm. Op de eerste zondag speelt Psalm 91 een grote rol. Het is de psalm die de duivel citeert als hij Jezus voor zich probeert te winnen. De introitus *Invocabit*, 'Roept hij Mij aan, Ik zal hem antwoorden' is uit deze psalm afkomstig. De tweede en derde zondag ontleen hun introitus aan Psalm 25: *Reminiscere*, 'Gedenk uw barmhartigheid, HEER, en uw gunstbewijzen, want die zijn van eeuwigheid' op de tweede zondag, en *Oculi*, 'Mijn ogen zijn bestendig op de HEER' op de derde zondag. Op de vierde zondag is het 'Klein-Pasen' of 'half-vasten'. De paarse kleur

licht op tot roze en de feestelijke introituspsalm 122 wordt omgeven door de antifoon *Laetare*: 'Verheugt u met Jeruzalem en juicht over haar, gij allen die haar liefhebt' (Jes. 66:10). Wanneer de Veertigdagentijd wordt opgevat als een tocht door de woestijn op weg naar Pasen, is zondag *Laetare* als een oase onderweg. Zondag *Gaudete* in de Advent is een pendant van deze zondag. De introitus van de vijfde zondag is *Judica*, 'Doe Gij mij recht, o God, en voer mijn rechtsgeding tegen een onheilig volk' (Psalm 43).

De *evangelielezingen* zijn eveneens markante momenten van de zondagen in de Veertigdagentijd. Zij worden als het ware 'becommentarieerd' door de andere lezingen en liederen die in de leesroosters staan aangegeven. De evangelielezingen in de Veertigdagentijd dienen dus een bepaald doel, waarbij de liturgie functioneert als 'bijbels-theoloog'. De evangelielezingen in deze tijd vormen min of meer een samenvatting van de geloofsgeheimen. De eerste zondag wordt in beide leesroosters gekenmerkt door dezelfde evangelielezing: de verzoeking in de woestijn. De eerste zondag is vooral een inleiding op de Veertigdagentijd. De tweede zondag is een voorsmaak van Pasen: Jezus wordt getoond in zijn verheerlijkt opstandingslichaam. In het LL staat voor deze zondag het verhaal van de Kananese vrouw (Mat. 15:21-28) aangegeven. De derde zondag wordt in het evangelie van het LL, Lucas 11:14-28, getekend door het uitbannen van de duivel. In het GL leest men in het jaar A van de Samaritaanse vrouw bij de bron. In de opgang naar Pasen geldt dit als een beeld van reiniging door de doop. Jezus' reiniging van en woorden over de tempel staan centraal in jaar B. In jaar C staat deze zondag in het teken van Gods barmhartigheid en vergevingsgezindheid. Het is een thema dat herinnert aan de Veertigdagentijd als een tijd van boete en inkeer. De vierde zondag draagt een feestelijk karakter. In het LL en jaar B in het GL is de lezing over de spijziging op de berg (Joh. 6) een verwijzing naar het paaskarakter en de eschatologische verwachting van het avondmaal. In jaar A functioneert de genezing van de blindgeborene als een aanleiding voor de doopcatechese en verwijst dus naar de Paaswake. In jaar C leest men het verhaal van de verloren zoon, evenals de spijziging op de berg een verwijzing naar de verwachting van het komende rijk. De vijfde zondag wordt in het LL als een nadrukkelijke lijdenszondag getekend door de vraag van Jezus: 'Wie overtuigt Mij van

zonde?' en de consequenties die zijn dispuutgenoten daaraan verbinden: 'Zij namen stenen op om naar Hem te werpen'. In de lutherse en andere 'klassieke' tradities begint op deze zondag de 'lijdenstijd' in engere zin. In het GL verwijzen alle teksten in jaar A naar de opstanding of hebben daar direct betrekking op. Jaar B richt zich op de ontleding van de Heer en jaar C houdt het midden tussen beide en vormt een goed voorbeeld van de Veertigdagentijd als voorbereiding op het gehele pascha van de Heer: zijn lijden, zijn dood en zijn verrijzenis. Het GL gaat ervan uit dat de 'lijdenstijd' in engere zin pas begint op Palm- en Passiezondag.

De *Stille Week* maakt deel uit van de Veertigdagentijd. Toch draagt deze week een zelfstandig karakter. Het lijden van Christus staat in het middelpunt van de aandacht. Vandaar dat de zesde zondag van de Veertigdagentijd na de intrede met de palmtakken, waarin Jezus als Koning wordt verwelkomd, gekenschetst wordt als 'Passiezondag' of 'Lijdenszondag'. Voor *Palm- en Passiezondag* is de dubbelheid typerend, waarmee Gezang 173 eindigt: 'Heden hosanna, morgen kruisigt Hem'. De zondag ontleent zijn naam dus enerzijds (Palmzondag) aan de evangelielezing bij de intrede over Jezus' intocht in Jeruzalem, anderzijds (Passiezondag) aan het evangelie van de hoofddienst op deze zondag: het volledige lijdensverhaal. Over de intocht in Jeruzalem wordt gelezen op een bijzonder moment, namelijk bij de intrede in de dienst. Deze lezing, een gebed bij de palmtakken (en de ook met deze palmtakken versierde palmpaasstokken) en de processie daarmee vormen samen een kleine 'dienst in de dienst'. Daarna wordt deze voortgezet met in ieder geval het gebed van de dag. Een benaming als 'Palm- en Passiezondag' doet het meeste recht aan het ambivalente karakter van deze dag. De Matteüs- (jaar A), Marcus- (jaar B) en Lucas-passie (jaar C) wisselen elkaar af op Palm- en Passiezondag, terwijl de Johannes-passie op Goede Vrijdag wordt gelezen en/of gezongen. Het LL combineert op Palmzondag het intochtsverhaal met de lezing over de graankorrel die in de aarde sterft (Joh. 12:12-20).

DE DRIE DAGEN VAN PASEN

Na de voorbereidingstijd van veertig dagen begint het Paasfeest op de avond van de Witte Donderdag, de vooravond van Goede Vrijdag. In het spoor van de oudtestamentische traditie zet ook

de kerk een gedenkdag in op de vooravond. De viering van de Paaswake is dan de (vroeg) zondagsviering. Zo omvat de Paasviering de periode van Witte Donderdagavond tot en met de Paaszondag. In de viering van deze 'Drie dagen van Pasen' zijn lijden, dood en opstanding van Jezus Christus onlosmakelijk met elkaar verbonden.

Het is van belang dat deze eenheid van dood en opstanding in de achtereenvolgende vieringen bewaard blijft. Het Paasfeest begint op Witte Donderdag met de inzet van het Avondmaal. Dit onderstreept de vrijwillige en vrijmachtige daad van de Messias. Op de Goede Vrijdag wordt tot uitdrukking gebracht dat wij mensen Hem dit lot hebben doen ondergaan. Stille Zaterdag legt getuigenis af van Jezus' nederdaling ter helle. In de Paasnacht vindt een wake plaats waarin de gemeente toeleeft naar de viering van de opstanding van Christus in de vroege paasochtend. De viering van het paasfeest is daarmee een jaarlijkse 'herhalingsoefening' op de geloofsweg die een christen door het leven gaat. Als liturgie een binnentreden is in de verzoende werkelijkheid tussen hemel en aarde, tussen God en mens, door Christus, dan zal in de liturgie ook de gedachtenis van de verzoening zelf plaatsvinden. De viering van het paasfeest helpt de gemeente om opnieuw deelachtig te worden aan, zich te verdiepen in en zich te laten bevrijden door het geheim van de gekruisigde en opgestane Heer Jezus Christus.

Daarom komen beide sacramenten aan de orde. Niet alleen de doop ontspringt aan Pasen, ook de viering van de Maaltijd van de Heer. Op de Witte Donderdag ligt het accent op de inzet van het Avondmaal en het diaconale karakter van deze viering. Het evangelie uit Johannes 13:1-15 verhaalt van de voetwassing als voorbeeld van dienstbaarheid. Deze diaconie vindt zijn fundament in de liefdevolle overgave van de Heer zelf, die zijn leven geeft als 'een volkomen verzoening van al onze zonden'. Daarmee geeft de viering van het avondmaal ook richting aan de Goede Vrijdag. In de viering van de Maaltijd van de Heer op de (vroeg) paasochtend valt het volle licht op de opstanding. De bediening van het Avondmaal op Goede Vrijdag gaat ervan uit dat de Witte Donderdag geen viering kent en legt in het gebroken brood en de vergoten wijn het accent op Jezus' verzoenend lijden en sterven.

Het gebruik van *liturgische kleuren* geeft de hoofdaccenten aan van de verschillende vieringen van de drie dagen van Pasen. De donderdagavond wordt als 'wit' gekenmerkt. Daarmee wordt verwezen naar Gods overmacht: 'Ik heb macht het leven af te leggen en macht het weer op te nemen' (Joh. 10:18). Het is de kleur van het gewaad waarmee dopelingen worden bekleed. Hun gewaden zijn gewassen en wit gemaakt in het bloed van Lam (Op. 7:14). De Goede Vrijdag heeft in het spoor van de intrede van Palmzondag rood als kleur. Deze kleur verdient de voorkeur boven zwart of paars, omdat met rood het vergoten bloed van het martelaarschap tot uitdrukking wordt gebracht. Ook is het de kleur van de Geest die met zijn inspiratie alle menselijke grenzen doorbreekt. Paars legt meer accent op boete en inkeer. Van daaruit is het de kleur van de rouw geworden. Dit is niet het hoofdaccent van Goede Vrijdag. Zwart is niet meer in gebruik als liturgische kleur en kan daarom beter niet de Goede Vrijdag kenmerken. De Stille Zaterdag blijft rood tot aan het invallen van de avond als de Paaswake begint. De kleur van de Paaswake is afhankelijk van de vorm waarin deze gevierd wordt. De eerste vorm zet in met de Lof van het Licht en wordt daarom geheel beheerst door de kleur wit. De tweede vorm begint met thema's die aansluiten bij de Goede Vrijdag en de Stille Zaterdag: lijden en hoop op bevrijding. In het eerste deel van deze paaswake is de kleur dan ook rood of paars. In het tweede deel, de viering van de opstanding en de bediening van de doop, is de kleur uiteraard wit.

Witte Donderdag

In de intrede van *Witte Donderdag* wordt heel de viering van de drie dagen van Pasen samengevat. De intredepsalm is Psalm 67, een oogstlied. De antifoon bij deze psalm is naar Galaten 6:14: 'Wij mogen ervoor bewaard blijven te roemen, anders dan in het kruis van onze Heer Jezus Christus, in wie ons heil is, ons leven en verrijzenis, door wie wij verlost en bevrijd zijn' (vergelijk Gezang 192:2). De verbinding van psalm en antifoon duidt de psalm als een loflied op de 'vruchten' van de kruisboom, de boom des levens (Gezang 184). Tezamen typeren Psalm 67 en Galaten 6:14 de drie dagen van Pasen. Het gebruik om in de intrede ook het Gloria aan te heffen, wijst eveneens op het omvattende paaskarakter van de Witte Donderdag.

De viering van Witte Donderdag kent vier motieven: uittocht en bevrijding, dienstbaarheid, maaltijd en verraad. Zij staan niet los van elkaar maar zijn in de lezingen, liederen, gebeden en handelingen met elkaar vervlochten.

Uittocht en bevrijding komen in Exodus 12, de eerste lezing en in de daarbij behorende antwoordpsalmen 81 of 116 aan de orde. Evenals de intrede geven deze lezing en psalmen richting aan heel het paasfeest. De onverbreekelijke relatie van de christelijke paasviering met het Pesach van Israël wordt hierin tot uitdrukking gebracht.

Het evangelie van de Witte Donderdag is het verhaal van de voetwassing, Johannes 13:1-15. Naast de viering van de Maaltijd heeft de Heer nog een ander teken als voorbeeld nagelaten, dat Hij zijn leerlingen opdraagt te doen: 'Indien nu Ik, uw Heer en Meester, u de voeten gewassen heb, behoort ook gij elkaar de voeten te wassen; want Ik heb u een voorbeeld gegeven, opdat ook gij doet, gelijk Ik u gedaan heb'. De gemeente realiseert zich daarbij dat Jezus zowel Judas als Petrus de voeten wast: ook hij die Hem verraden zal, behoort tot de twaalven. Juist dat is het wat Petrus – en in zijn spoor de gemeente – veelal niet begrijpt. Het is daarom niet onbetekenend dat sommige tradities deze voetwassing behouden hebben als een concreet teken van die beproefde dienstbaarheid van de gemeenteleden aan elkaar.

Wil de voetwassing een zinvol gebaar zijn, dan moet dit gebaar als teken van diaconie (dienstbaarheid) kunnen worden verstaan. Nodig is daartoe onder meer dat het primaire karakter van deze symboliek duidelijk is. In het stoffige Midden-Oosten is het voetenwassen een noodzakelijk gebaar, willen de gasten zich om de tafel kunnen scharen. Deze optiek komt onder meer tot uitdrukking in de refreinen die tijdens de voetwassing gezongen worden: 'Een nieuw gebod geef Ik u, dat gij elkaar liefhebt' (Joh. 14:34) en *Ubi caritas et amor, Deus ibi est* (Waar vriendschap is en liefde, daar is God). Van dit laatste gezang zijn enkele bewerkingen in de Liturgische Gezangen opgenomen (128-130). Een andere mogelijkheid is om al dan niet in relatie met een concrete voetwassing korte berichten voor te lezen, waarin iemand getuigenis aflegt van zijn of haar motivatie tot dienstbaarheid. Hoe ook ingevuld: dit gebaar zal het meest tot de beleving van de Witte Donderdag bijdragen als het wordt verbonden met de gebeden en de gaven die ten

behoefte van de Maaltijd en de daaruit voortvloeiende diaconie worden ingezameld.

Juist op deze avond kan men er voor kiezen bij de viering van het Avondmaal het gemeenschapsaspect te accentueren: heel de gemeente zittend of staande in de kring rond de tafel. Duidelijk is dat de viering van de Maaltijd des Heren op de avond voor zijn lijden en dood, in de nacht waarin hij werd verraden, sterk mede bepalend is voor de kracht en intensiteit van de vieringen van de Maaltijd des Heren in het verdere jaar.

Na het slotgebed wordt de Tafel afgeruimd. De gewoonte om na elke Maaltijdviering (voor het slotgebed) brood en wijn van de Tafel weg te nemen, kan men uitbreiden door op deze avond, nu aan het einde van de dienst, de overgang naar de nacht van het lijden van de Heer en zijn overlevering met enige nadruk te markeren. De verstilling die intreedt als op sobere wijze brood en wijn, kaarsen, bloemen en kleden worden weggedragen, is karakteristiek voor deze avond/ nacht. Daarna kan één van de aangegeven schriftgedeelten uit Johannes of Matteüs worden gelezen of gezang 180 worden gezongen: 'Gethsemané, die nacht moest eenmaal komen'. De gemeente gaat de nacht tegemoet met het avondgebed 'Blijf bij ons, Heer, want het is avond en de nacht zal komen' (Luc. 24:29, Gez. 392). Vanaf dit moment tot aan de Paaswake is de Tafel leeg. Er branden geen kaarsen.

Goede Vrijdag

Zoals de dienst op Witte Donderdag wordt onderbroken, zo wordt de liturgie van *Goede Vrijdag* voortgezet: in stilte. Er is geen muziek. De voorgangers komen voor het begin van de dienst binnen en voegen zich in de stilte. De dienst kan met een van de aangegeven gebeden beginnen. Ook kan de dienst zonder nadere aankondiging of inleiding beginnen met het gedeelte uit de profeet Hosea, dat in het LL wordt aangegeven.

De dienst op Goede Vrijdag kent drie elementen: de Schriftverklaring, de gebeden en de kruismeditatie.

In de Schriftverklaring valt het accent op de verbinding tussen de lezing uit de Thora en het passieverhaal naar Johannes. De verbindende schakel tussen beide zijn de ant-

woordpsalmen 140 of 22 en de lezing uit de Hebreeën-brief. De passie wordt bij voorkeur met verschillende stemmen gelezen of gezongen en afgewisseld met liederen van de gemeente. Waar het gebruik is bij de evangelielezing te staan, staat de gemeente in ieder geval bij het gedeelte dat verhaalt van het verscheiden van de Heer.

De gebeden op deze dag omvatten heel het leven van de gemeente, haar verworteling in Israël en haar roeping in de wereld. Elke bede wordt gevormd door drie elementen: de intentie, de gebedsstilte en het samenvattend gebed. De intentie kan door een diaken of een ander gemeentelid onder woorden worden gebracht. In stilte bidt de gemeente vervolgens voor wie in deze intentie worden genoemd. Daarop vat de voorganger de gebeden samen in een gebed waarin met een beroep op Gods vrijmachtige daden degenen voor wie wordt gebeden in Zijn hoede worden aanbevolen. Er kan bij deze gebeden ook afwisseling worden aangebracht in de lichaamshouding: zitten, knielen en staan. Bij de intentie zit de gemeente, tijdens de gebedsstilte knielt zij, terwijl zij staat bij het gebed dat de voorganger namens haar onder woorden brengt.

Het derde en laatste deel van de Goede Vrijdagviering is de kruismeditatie. Het is een overweging rond het kruis, waarin de gemeente zich te binnen laat brengen dat zij het is die de Heer kruisigt. Het is een uiterst indringend en ingrijpend gebeuren. De kruismeditatie zet in met het zingen van de oproep 'Aanschouwt dit kostbaar kruis, waaraan de Redder heeft gehangen'. De gemeente antwoordt met de acclamatie 'Komt laten wij aanbidden'. Gezang 192, 'O kostbaar kruis, o wonder Gods', is een bewerking van deze antifoon. Wanneer wij de kruismeditatie op deze wijze inzetten, belijden wij met Revius: 't En zijn de Joden niet, Heer Jesu, die U kruisten'. In gemeenten waar het gebruikelijk is dat een kruis hangt of voor deze dag in het bijzonder wordt neergezet, brengt men tijdens het zingen van het Beklag Gods en andere kruishymnen een groet. Daarmee wordt tot uitdrukking gebracht dat men Christus hulde wil brengen door het teken van zijn nederdaling en opstanding te naderen, er bloemen bij te leggen, er bij stil te staan of anderszins de gepaste aandacht te schenken. Ook deze liturgische beweging vormt een wezenlijk

onderdeel van de weg van de gelovige. Daarmee wordt zichtbaar en voelbaar, betekenisvol en ervaarbaar dat zijn of haar eigen leven daarmee in het teken staat van de gekruisigde en opgestane Heer.

Het Beklag Gods is één van de meest indringende hymnen tijdens de kruismeditatie. Het is een aanklacht van God om wat mensen Hem aandoen. We herkennen hierin de vorm die reeds door de profeten van het Oude Testament gehanteerd wordt: 'Mijn volk, wat heb Ik u aangedaan en waarmede heb Ik u vermoeid? Getuig tegen Mij! Immers heb Ik u gevoerd uit het land Egypte en uit het slavenhuis heb Ik u verlost' (Micha 6:3-4). Met vreze en beven overweegt de kerk deze woorden, gezien haar openlijk vijandige houding door de eeuwen heen tegenover het joodse volk, juist in de tijd rond Pasen. Met het Beklag Gods bevindt de christelijke gemeente zich niet aan de zijde van haar Heer. Integendeel: zij buigt zich in verootmoediging en belijdt haar schuld voor zijn aangezicht, terwijl zij bidt: 'Ontferm U over ons!' De kerk-uit-de-heidenen identificeert zich met het Israël van Mozes en de profeten in deze zin, dat ook zij zich bij monde van hen door de Heer zelf geroepen weet tot bekering, boete en berouw. Zij volgt het Israël van Mozes en de profeten in diens zelfkritiek.

De kruismeditatie wordt afgesloten met een hymne, bijvoorbeeld Gezang 195: 'Nu valt de nacht', waarin het invallen van de grote sabbat wordt bezongen.

De Goede Vrijdag, ook wel 'Kruispassen' genoemd, wordt besloten met een gebed en/of het Onze Vader. De dienst eindigt in stilte.

Stille Zaterdag

De *Stille Zaterdag* is geen 'lege' dag, geen dag waarop de liturgie van de kerk zwijgt. De vroeg-christelijke geloofsbelijdenis heeft met de 'nederdaling ter helle' geprobeerd de volstrekte overmacht Gods, de overwinning van de Messias op zonde, dood en duivel, tot uitdrukking te brengen. Op deze dag kunnen onder meer Matteüs 27:57-66 en 1 Petrus 3:17-22 gelezen worden: de graflegging en Jezus' heengaan in de Geest en zijn prediking aan de geesten in de gevangenis. De gereformeerde traditie heeft deze verbanden verbroken door de nederdaling ter helle te identificeren met de 'godverlatenheid' aan het kruis en haar daarmee te plaatsen vóór het sterven van de Heer. In de voortgang van de viering van de drie dagen

van Pasen heeft het zin het dagelijks gebed op deze dag als een wake bij het graf inhoud te geven.

Paaswake

In de *Paaswake* komen alle aspecten van de paasviering samen: lijden, sterven en opstanding. Het is het hoogtepunt en de afsluiting van de drie dagen van Pasen. Aan het gebeuren van de paasnacht is heel het christelijk geloof ontsprongen. Het is dan ook denkbaar om, in het spoor van een oorspronkelijke traditie, heel de viering van de drie dagen van Pasen in deze viering samen te brengen. Twee vormen voor de viering van de paaswake worden daarom aangeboden. De eerste vorm sluit aan bij de viering van de drie dagen van Pasen, te beginnen met Witte Donderdag. Deze viering staat geheel in het teken van de opstanding en begint met de Lof van het Licht, het aansteken en de intocht van de paaskaars, verbonden met de lofzang waarin Christus wordt bezongen als het licht dat alle duisternis overwint. De tweede vorm begint als het ware op Stille Zaterdag. De inzet van de dienst is de roep tot de wachter op de muren van Jeruzalem: 'Wachter, hoe ver is de nacht?' Thema's van de lezingen in deze tweede vorm voor de viering van de Paaswake zijn: slavernij, ballingschap, lijden en dood. In het tweede deel van deze wake staat de opstanding centraal. In beide vormen wordt de doop en doopgedachtenis nadrukkelijk met de viering van de opstanding verbonden.

De viering van de paasnacht is een wake. Dat wil zeggen: een dienst die in de steeds dieper wordende duisternis wacht op de opstanding die bij het aanbreken van het licht wordt gevierd. De aangeboden vormen voor de paaswake kunnen dan ook in principe de gehele nacht duren. Daar zijn meerdere uitwerkingen voor aan te geven. In dat geval wordt de opstanding daadwerkelijk gevierd bij het aanbreken van het licht. De Raad van Kerken in Nederland heeft daartoe de nodige voorstellen gedaan. Het is evenwel ook mogelijk om de paaswake te vieren in de avond als de nacht invalt. In alle gevallen geldt dat het karakter van een wake tot uitdrukking zal komen: het gaandeweg wakend en wachtend toeleven naar doopgedachtenis, doop en opstanding. Karakteristiek voor een wake is dat de 'wachttijd' wordt ingevuld met meerdere lezingen, verbonden met liederen en meditatief gebed.

De elementen van de Paaswake die in beide vormen (in verschillende volgorde) aan de orde komen zijn: het licht, de lezingen, doopgedachtenis en doop, viering van de opstanding in de proclamatie van het evangelie en de Maaltijd van de Heer.

Het licht

De lichtritus bestaat uit vier onderdelen: het ontsteken van het vuur, de toewijding en het aansteken van de paaskaars, de intocht van het licht en de paasjubelzang.

Indien mogelijk verzamelt de gemeente zich buiten het kerkgebouw rond het *vuur*. Daar begint de dienst met een gebed waarin God wordt geloofd om het licht dat Hij heeft geschapen en de vuurkolom waarin Hij voor zijn volk is uitgetrokken. De *paaskaars* wordt aan het vuur ontstoken met woorden waarin Christus als licht der wereld en zon der gerechtigheid wordt geprezen. De paaskaars is of wordt getekend met de Griekse letters alpha en omega en het jaartal. Daarbij kan worden gezegd: 'Christus, gisteren en heden, Begin en Einde, Alpha en Omega. Hem behoren tijd en eeuwigheid'. De tekst verwijst naar Heb. 13:8, Op. 1:6,8 en 1 Petr. 5:11. Met deze duiding wordt de paaskaars bestemd om in het komende jaar te dienen als teken van Christus die al onze tijden omspant en de wereld in zijn handen houdt. Vijf wierookkorrels worden of zijn in de vorm van een kruis in de paaskaars gestoken. Deze zijn wel in verband gebracht met de vijf wonden van Christus aan het kruis (vergelijk Gezang 178:10). Indien de gemeente zich niet buiten de kerk of in het voorportaal heeft verzameld, vinden de hier beschreven handelingen plaats op de drempel achter in de kerk. In alle gevallen is de kerk in het duister gehuld.

Als de paaskaars is aangestoken, heft de diaken of een ander gemeentelid de kaars omhoog en zingt 'Licht van Christus', waarop allen antwoorden met de acclamatie 'Heer, wij danken U'. Daarna trekt iedereen naar binnen. Halverwege de kerk en voorin bij de tafel worden deze roep en acclamatie herhaald, op een steeds hogere toon. Intussen worden de paaskaarsjes van alle aanwezigen aan de paaskaars aangestoken en geven zij het licht aan elkaar door. De paaskaars wordt vervolgens op

een hoge standaard gezet. Deze staat of bij de doopvont (indien deze voor in de kerk staat) of op een andere centrale plaats.

Nadat de paaskaars op de standaard is geplaatst, zet de diaken of cantor de paasjubelzang in. Dit gebeurt bij de paaskaars. De tekst van de paasjubelzang bestaat uit twee gedeelten. In de inleiding wordt de overwinning van de grote Koning bezongen. Heel de schepping en de kerk worden opgeroepen om te juichen, nu alle duister is verdreven. Na de beurtspraak volgt een dankzegging waarin in hymnische bewoordingen wordt bezongen wat zich in deze nacht voltrekt. De dankzegging eindigt met een gebed dat dit licht onverminderd zal blijven schijnen en vrede en vreugde altijd zullen voortduren. De paasjubelzang wordt afgesloten met het nog eenmaal herhaalde refrein 'Laat juichen...'. De paaskaars blijft gedurende de gehele paastijd op deze plaats staan en brandt gedurende alle diensten. (Als symbool van Christus die onze gastheer is, wordt de paaskaars altijd ontstoken vóórdat de kerk wordt opengesteld om de kerkgangers te ontvangen.) Na de paastijd blijft de paaskaars bij de doopvont staan en brandt in ieder geval bij de bediening van de doop en bij een uitvaart. Gaandeweg is de gewoonte ontstaan de paaskaars elke zondag te ontsteken als teken van de viering van de verrijzenis van Christus op deze dag.

De lezingen

De *lezingen* vormen een samenvatting van de doopcatechese van de geloofsleerlingen en de gemeente in de Veertigdagentijd. In deze lezingen wordt de weg getekend die God gaat in schepping en verbond, in ballingschap en herleving. Gedenken en verwachten gaan in deze lezingen hand in hand. Verleden en toekomst worden nú tot leven geroepen: 'Heden, zo gij zijn stem hoort...'. De lezingendienst heeft, zoals reeds beschreven, het karakter van een stille 'bijbelwake'. Ze bestaat uit de afwisseling van lezing, lied als overweging en gebed. Uit de verhalen zelf spreekt hun verkondiging. Deze klinkt door in de wijze van het reciet: de lezingen worden niet aangekondigd, maar beginnen onmiddellijk met de betreffende tekst. De overweging hierbij is dat het in deze nacht gaat om Gods doorgaande verhaal met ons, de geschiedenis van onze schepping, onze bevrijding, onze toekomst. Dit klonk reeds door in de paasjubelzang, waarin aansluiting bij de joodse pesachtraditie klinkt: 'Dit is de nacht waarin...'. Meerdere

gemeenteleden zullen bij de lezingen betrokken worden. De overweging van de lezing geschiedt in de vorm van een psalm of een ander bijbellied. Het gebed sluit telkens de beweging rond de schriftlezing af. Het wordt dan ook na de gebedsoproep voorafgegaan door een gebedsstilte. In het gebed wordt op meditatieve wijze de thematiek van de lezing verwerkt.

Bij een langduriger wake kunnen uitvoeriger vormen van muziek, verbeelding en actualisering worden betrokken. De lezing geldt dan steeds als inzet van ieder volgend onderdeel en het gebed als afsluiting daarvan. De reeks lezingen is verschillend naargelang de vorm van de paaswake die men kiest. In het Tijdeigen zijn meerdere reeksen aangegeven. In elk geval vinden er tenminste vier lezingen plaats, waaronder Exodus 14, de uittocht uit Egypte.

Doop en doopgedachtenis

De doop en doopgedachtenis zijn een integraal onderdeel van de paaswake. Met Christus zijn wij 'begraven door de doop in de dood, opdat, gelijk Christus uit de doden opgewekt is, zo ook wij in nieuwheid des levens zouden wandelen' (Rom. 6:4). Doop en doopgedachtenis worden in de paaswake beleefd als een doopgang. De dooppsalm 42 is het lied waarmee allen zich rond de doopvont kunnen scharen. Het apostolisch vermaan uit Romeinen 6 leidt over tot de *litanie met alle heiligen*. Deze litanie verbindt de gemeenschap der heiligen in hemel en op aarde (zoals dat ook geschiedt met het 'Heilig' in de avondmaalsliturgie). Het gaat om mensen van vroeger en nu, die getekend zijn door hun doop en de consequenties daarvan, mensen die leven in de ruimte van Gods koninkrijk. Met hen samen aanbidden wij de Heer van hemel en aarde. Na de litanie wordt het *doopgebed* gebeden. De doopweg is al uitvoerig getekend in de lezingen gedurende de paaswake. Daarom kan dit gebed in deze nacht volstaan met de gedachtenis van de centrale noties van de doop. Evenals bij de Maaltijd van de Heer de aanroeping van de Geest de heiliging van de gaven van brood en wijn en van de gemeenschap met elkaar verbindt, zo wordt ook nu de Geest aangeropen om het water van de doop te heiligen, opdat de 'levenskracht van de heilige Geest als een storm over dit water zal gaan, zodat allen die door de doop samen met Christus zijn begraven ook met Hem uit het graf zullen opstaan en leven'. In *verzaking en*

belijdenis hernieuwen de reeds gedoopten hun doopgeloften en belijden de geloofsleerlingen hun geloof. De afkeer van het kwaad wordt in de verzaking naar zijn kern getekend als een zich afwenden van de duivel en een zich toewenden tot de Enige die HEER is. Het gaat daarbij om niets minder dan de vrijheid van de kinderen Gods. De geloofsbelijdenis is de 'Apostolische Geloofsbelijdenis'. Deze geldt als doopbelijdenis bij uitstrek van heel de kerk in Oost en West. Juist in deze nacht zal de kerk zich verbonden weten tot een wereldwijde gemeenschap en daarvan getuigenis afleggen. (Voor de bediening van de doop zie verder: Proeve voor de Eredienst, aflevering 3, *Doop en belijdenis*.)

De Maaltijd van de Heer

De viering van de opstanding vindt, zoals hierboven beschreven, zijn hoogtepunt in de proclamatie van het evangelie en de Maaltijd van de Heer. De orde van deze viering is die van de zondagse dienst van de Schrift en de Maaltijd van de Heer. Daarmee wordt aangegeven dat elke zondag een paasviering is, een Dag van de Heer. In deze proeve van het Dienstboek volgen de orden van dienst voor de Dag van de Heer dan ook na deze viering van de drie dagen van Pasen. De viering van de opstanding zet in met het Gloria. En zoals de klokken op Witte Donderdag voor het laatst luidden tijdens deze lofzang, zo klinken ze nu voor het eerst opnieuw: 'Eer aan God in den hoge en vrede op aarde'. Het gebed voor het feest vat de kern van de paaswake samen, nogmaals met de woorden van de apostel Paulus uit de Brief aan de gemeente in Rome. Deze tekst wordt de gemeente als het ware bij herhaling aan het hart gelegd. Dit deel van de dienst veronderstelt als vanzelfsprekend de voorafgaande lezingendienst en kent daarom geen lezing uit het Oude Testament. Alle aandacht gaat nu uit naar het evangelie, waarin Christus tot zijn gemeente spreekt. Allen begroeten Hem dan ook staande met een breeduit gezongen 'Halleluja' (Liturgische Gezangen 137). De acclamatie bij het evangelie kan de overbekende uitroep uit de kerk van het Oosten zijn: 'Christus is verrezen!', waarop allen instemmen: 'Hij is waarlijk opgestaan!' Deze groet over en weer kan heel de paastijd door weerklinken. Na het evangelie volgt direct de Maaltijd van de Heer. Daarmee wordt de onverbreekelijke samenhang tussen Christus' aanwezigheid in de Schrift én in brood en wijn tot uitdrukking gebracht.

Bovendien geldt, zoals beschreven, in de paaswake de lezingendienst als plaats van verkondiging en meditatie. De paaswake wordt beëindigd met een lofzang, bijvoorbeeld psalm 150. Indien de Maaltijd van de Heer daadwerkelijk in de vroege ochtend wordt gevierd, kan de dienst worden afgesloten met de gezangen van het ochtendgebed, dat op deze ochtend slechts bestaat uit Psalm 117 en de lofzang van Zacharias.

PAASTIJD

De vreugdetijd van Pasen omvat een periode van vijftig dagen. Deze Paastijd begint op de Eerste Paasdag en eindigt na de Vijftigste (*pentecoste*) Paasdag, Pinksteren. Dat verklaart de namen van de zondagen van Pasen tot Pinksteren als 'zondagen van Pasen'. De viering van de Paasmorgen is dus de 'Eerste zondag van Pasen'. Vanuit het bewustzijn dat de gemeente in het heilshistorisch heden leeft, worden Pasen, Hemelvaart en Pinksteren als één samenhangend geheel beschouwd. De paaskaars brandt dan ook tijdens de diensten gedurende al deze vijftig vreugdedagen. De joodse achtergrond van Pasen en Pinksteren reikt deze vijftigdaagse periode aan. En ook in de christelijke theologie is Pinksteren de volheid van Pasen. De gave van de Geest aan de gemeente kenmerkt haar identiteit als gemeente van de Verrezenen. De Tweede Pinksterdag is in de in dit Dienstboek gegeven jaarstructuur van het GL dan ook niet aanwezig. Wel kent het LL deze dag, omdat dit leesrooster teruggaat op de voor-reformatorische tijd waarin Pinksteren als een meer zelfstandige feestdag werd beleefd. Intussen kan ook de gereformeerde traditie voor haar diensten op deze dag putten uit het luthers erfgoed.

Evenals in de Veertigdagentijd worden ook de zondagen in de Paastijd gemarkeerd door hun *introitusgezangen*. De introitus van de eerste zondag (Paasmorgen) is een voorbeeld van de wijze waarop de kerkvaders met de Schrift omgingen. In Psalm 139 bezingt de psalmist de onontkoombare nabijheid van God, zoals in vers 18: 'Als ik ontwaak, dan nog ben ik bij U' (*Resurrexi et adhuc tecum sum*). Eén van de vroegkerkelijke sleutels tot het lezen van de psalmen was ze te lezen als het gebed van Christus tot de Vader. Daarom wekt het geen verbazing dat de vaders de psalm (in de Latijnse vertaling) lazen als: 'Ik ben verrezen en nog ben ik bij u'. Zo functioneert tot op heden dat vers als introitus op de Paasmorgen. Een

week later herinnert de introitus aan het eveneens vroegkerkelijke gebruik dat de geloofsleerlingen gedurende de eerste acht dagen van het Paasfeest hun witte doopkleren aanhielden en afsluitend onderricht ontvingen. Het vers 'Weest begerig als pasgeboren kinderen naar de loutere geestelijke melk' (*Quasi modo geniti infantes*) slaat dan ook oorspronkelijk op hen die door de doop in Christus' nieuwe leven zijn opgenomen. Wanneer de Veertigdagentijd en de Paaswake, zoals hierboven beschreven, worden beschouwd als doopgedachtenis voor heel de gemeente, kan de gemeente deze woorden ook op zichzelf toepassen. De thematieken van de derde zondag en de vierde zondag zijn in de beide leesroosters verwisseld (zie hieronder bij de Schriftlezingen). In dit Dienstboek wordt de lutherse ordening van de introitusgezangen gehandhaafd, omdat deze van de vierde tot en met de zesde zondag kan gelden als een samenhangend geheel, dat het midden van de vreugdetijd van de Paastijd markeert: *Jubilate, Cantate* en *Vocem jucunditatis*. Wie echter de samenhang tussen de introitus en de verdere thematieken van de derde en de vierde zondag in het GL wil bewaren, kan vanzelfsprekend de beide introitusgezangen verwisselen. Op de derde zondag wordt Gods barmhartigheid jegens zijn volk uitgedrukt door de antifoon *Misericordia Domini plena est terra*, 'De aarde is vol van de goedertierenheid des Heren' (Psalm 33:5, vergelijk Gez. 223). De vierde zondag begint met de feestelijke woorden *Jubilate Deo omnis terra*, 'Juicht voor God, gij ganse aarde' (Psalm 66:1, vergelijk Zingend Geloven 3/23). De introitus van de vijfde zondag luidt *Cantate Domino canticum novum*, 'Zingt voor de Heer een nieuw gezang' (Psalm 98:1, vergelijk Gez. 225). Dezelfde paasvreugde klinkt door in de antifoon *Vocem jucunditatis annuntiate*, 'Verkondigt het met jubelklank' (Jesaja 48:20 bij Psalm 66, vergelijk Gezang 224) op de zesde zondag. De antifoon voor Hemelvaartsdag is genomen uit een van de Schriftlezingen: *Viri Galilaei*, 'Mannen van Galilea, wat staat ge daar en ziet op naar de hemel? Gelijk ge Hem ten hemel hebt zien varen, zó zal Hij wederkomen' (Hand. 1:11). De bijbehorende psalm bezingt de troonsbestijging van de Heer (Psalm 47). Daarmee is de thematiek van dit feest direct gezet: het koningschap van de Opgestane, die zit aan de rechterhand van de Vader. Aan de introitus van de zondag tussen Hemelvaart en Pinksteren herkent men iets van het ingekeerde karakter dat oudtijds aan de feesten – in dit geval Pinksteren – vooraf ging: *Exaudi, Domine, vocem meam*, 'Verhoor, Heer,

mijn stem' (Psalm 27:7). Op Pinksteren ten slotte is de antifoon bij de introituspsalm (68) afkomstig uit het deuterocanonieke boek Wijsheid 1:7: *Spiritus Domini replevit orbem terrarum*, 'De Geest van de Heer heeft het aardrijk vervuld'.

De *schriftlezingen* voor de paastijd in de beide leesroosters vertonen een aanzienlijk aantal verschillen. Toch zijn er bij nader toezien enkele gemeenschappelijke kenmerken. In het GL staan de evangeliën van de eerste, tweede en derde zondag van Pasen (Paasmorgen, Beloken Pasen en de verschoven zondag 'Jubilate') in het teken van de verschijningen van de Verrezene. Het LL en het GL verwisselen, zoals gezegd, de derde en de vierde zondag. De vijfde, zesde en zevende zondag staan – in grote lijnen – in het teken van lezingen uit het evangelie naar Johannes: fragmenten uit Jezus' afscheidswaarden en het 'hogepriesterlijk gebed'. Op deze zondagen verlaten de evangelielezingen veelal de directe paas-thematiek. Het paasfeestkarakter van deze zondagen moet in die gevallen vooral blijken uit de liedkeuze (zie bijvoorbeeld hierboven bij de introitusgezangen). De klassieke benamingen van deze zondagen kenmerken de evangelielezingen van het Luthers Leesrooster: *Rogate*, 'Bidt', de zesde zondag van Pasen, naar aanleiding van Johannes 16:23-24, en 'Wezenzondag', de zevende zondag van Pasen, naar aanleiding van Johannes 14:18. Ten slotte kan nog gewezen worden op de belangwekkende reeks oudtestamentische lezingen en de reeks uit de Openbaring van Johannes in het LL en in jaar C van het GL.

TRINITATIS

Op de zondag na Pinksteren wordt *Trinitatis*, 'van de Drie-eenheid', gevierd, het feest ter ere van de drievuldige naam van Vader, Zoon en heilige Geest. De liturgie van dit feest balanceert tussen dogma en hymne. Toch houdt het hymnische karakter de overhand. De introitus, Psalm 8, bezingt Gods majesteit die de ganse aarde vervult, en de antifoon looft Gods Drievuldigheid en haar onverbreekelijke Eenheid, omdat zij ons haar barmhartigheid heeft bewezen (naar Tobit 12:7). De oudtestamentische lezingen leggen het accent op de

zelfopenbaring van God de Vader, waardoor het hymnische karakter van dit feest wordt onderstreept.

ZOMERTIJD

De zondagen volgens het LL en het GL zijn in dit Dienstboek vanaf de eerste zondag van de zomer met elkaar verbonden, zodat de introituspsalmen uit het LL, die voor elke zondag zijn aangegeven, ook kunnen gelden voor het GL. In de schriftlezingen in de zomertijd wordt zowel aandacht gegeven aan het leven van de gemeente (LL) als aan het doorgaand lezen van de evangeliën (GL).

HERFSTTIJD

Tussen Pinksteren en Advent vervolgen in het Gemeenschappelijk Leesrooster de lezingen uit de synoptische evangeliën hun semi-continue reeks, verdeeld over het A-, B- en C-jaar. Die ononderbroken voortgang kan de indruk wekken dat de periode tussen Pinksteren en Advent een aaneenschakeling van kleurloze zondagen is. Of liever gezegd: 'groene' zondagen, want de kleur verandert niet. Toch is er wel degelijk een kentering te bespeuren in de sfeer van de zondagen. Die accentverschuiving blijkt niet alleen uit de introituspsalmen, maar ook uit sommige gebeden en in de herfst ook uit de lezingen. Het ligt dan mede aan de keuze van de overige gezangen of dit accentverschil al dan niet uit de verf komt.

De overgang van zomer- naar herfsttijd valt min of meer samen met de joodse feestdagen in het najaar: de Geduchte Dagen, die beginnen met het Nieuwjaar en eindigen met de Grote Verzoendag, Loofhuttenfeest en Vreugde der Wet. De thematiek van de liturgische herfsttijd is er onlosmakelijk mee verbonden: de vreugde om Gods geboden (introitus Psalm 119), het uitzien naar vrede en recht, naar Jeruzalem (introitus Psalm 84, 85, 122, 126), het schuldbewustzijn van de gemeente en het besef van oordeel (introitus Psalm 9 en 130). Het zijn kritieke dagen, waarin gebeden wordt dat wij de toekomst niet zullen verspelen. In het verlengde hiervan kennen wij de Dankdag.

Het liturgisch jaar eindigt waarmee het begint: met de thematiek van de liturgische herfst en winter. We zagen reeds dat het zogenaamde 'einde' van het liturgisch jaar een gewrongen constructie is. De spanning van de 'laatste' weken wordt voortgezet in de 'eerste'. Die spanning omvat meer dan alleen 'het laatste oordeel' of 'het koninkrijk van God', hoewel beide een rol spelen. De spanning begint bij de verzoeken van Israël. Deze plaatsen de herfsttijd van de kerk in het juiste perspectief. Het rechte leven en de ware vrede op deze aarde is evenzeer een herfstthema als het 'leven na de dood'. De toekomst van het hemelse Jeruzalem staat evenzeer centraal als het bewustzijn reeds in een eeuwenlange traditie te staan (Hervormingsdag en Allerheiligen). De liturgische herfst is eschatologisch gekleurd. Hij kent de gerealiseerde eschatologie van het 'nu reeds' en de futurische eschatologie van het 'nog niet'. Het LL markeert de drie laatste zondagen met lezingen uit Matteüs (24:15-28; 25:31-46; 25:1-13).

Allerheiligen en Gedenkdag der kerkhervorming

Een feest dat bij uitstek in deze periode past, is het feest *Allerheiligen*, 'van alle heiligen', met de daarmee verbonden vooravond: de *Gedenkdag der kerkhervorming*. De liturgie plaatst het gedenken van 'allen die ons zijn voorgegaan' in de bredere context van de eschatologie van de herfsttijd. Typische kenmerken van de liturgische herfsttijd zijn het memoreren van Jeruzalem als het doel van de aardse pelgrimsreis, met daarmee verbonden de connotaties van oordeel, recht en vrede (vgl. Jes. 60). De pelgrimerende gemeente op aarde is verbonden met de lofzingerende gemeente in de hemel. Een ander accent van Allerheiligen is gericht op de geroepen heiligen zelf (1 Kor. 1:2): zij hebben een leven geleid van navolging en - met name in de vroege kerk - martelaarschap (epistel: Openbaring 7:2-14; evangelie: Matteüs 5:1-12) en nu verblijden zij zich in de hemel en wij ons op de aarde met hen (introitus: Psalm 33:1). Zowel de geografische verbondenheid met heel Christus' kerk op aarde als de temporele verbondenheid van de huidige gemeente met wie haar voorgingen en met wie na haar zullen komen vormt de centrale gedachte van dit feest. Als men namen wil noemen om die verbondenheid 'handen en voeten' te geven, kunnen dat zowel 'grote' namen zijn uit het verre of nabije verleden alsook 'kleine' namen van hen die wij als gemeente persoonlijk gedenken. Voor het noemen van de 'grote' namen kan de

'litanie van alle heiligen' worden gebruikt (Liturgische Gezangen 135-136). De primaire aandacht voor de pelgrimerende en de lofzingerende gemeente en voor de 'grote' namen kan voorkomen dat Allerheiligen te zeer in het teken van onze persoonlijke gedachtenis komt te staan. De kleur van Allerheiligen is wit; de tijd dat alle heiligen martelaren waren ligt achter ons, hoewel het denkbaar is dat men in bepaalde omstandigheden een dergelijk accent opnieuw zou willen leggen (rood).

De *Gedenkdag der kerkhervorming* is ten nauwste verbonden met de aard van het ware kerkzijn, zoals dat op Allerheiligen wordt gevierd. In de zich verenigende hervormde, gereformeerde en lutherse kerken is een eigen gedenkdag der kerkhervorming, zoals in dit Dienstboek aangegeven, een noodzakelijk moment van dankbaarheid, inkeer en bezinning.

VI - Liturgische taal

De taal waarin mensen met elkaar verkeren, kan niet worden verstaan los van de gemeenschap die haar gebruikt in haar onderlinge verkeer. Zo is de liturgische taal de taal van de kerk die eredienst viert: een kerk die door de eeuwen heen zichzelf ziet als de gemeente van Christus, aan wie het is toevertrouwd de lofzang en het getuigenis gaande te houden. De gemeenschappelijke taal veronderstelt een gedeelde wereld van geloof. Deze gedeelde geloofswereld wordt gevoed en gebouwd door taal waarin God en mensen met elkaar verkeren. Deze taal ontspringt aan de heilige Schrift. Het zijn de woorden van Godswege gesproken worden. Om dat te onderstrepen kan elke schriftlezing besloten worden met de woorden: 'Zo spreekt de Heer', zoals in de orden staat aangegeven. Het antwoord van de gemeente 'Wij danken God' zegt in één adem wat het hart van eredienst is: God te prijzen. De taal waarin de mens op zijn beurt omgang zoekt met God en de naaste, in en buiten de eredienst, zegt iets over de aard van die mens. Muus Jacobse zegt het zo: 'Zo vaak ik woorden voor U vond, heb ik mij in mijn woord vermomd' (Gez. 395). Liturgische taal is dus allereerst geloofstaal. Zij bedoelt allereerst de kern van het bijbels-christelijk geloofsverstaan

vast te houden en te confronteren met ieder actueel geloofs-verstaan. Vervolgens is ze een specifieke geloofstaal, omdat het gaat om een sobere en geconcentreerde, poëtische en symbolische verwoording van de geloofsgeheimen. Ten derde is de liturgische taal een vorm van geloofstaal die dient om in de eredienst hardop te worden gesproken en gezongen. Slechts daar komt zij tot haar recht. Zij is geheel en al gebonden aan de samenkomst van de gemeente, in kerk en huis. Dit is haar beperking en haar kracht.

De taal van de eredienst is te onderscheiden in een aantal aspecten van de omgang tussen God en de gemeente.

In de *aanbidding* van de gemeente wordt God beleden als de Gans Andere. Een teken van deze aanbidding is te vinden in acclamaties uit de Openbaring van Johannes. De gemeente in hemel en op aarde is verenigd in de lofzang voor Gods troon. Wij raken hier direct al aan de grenzen van de taal: muziek die de aanbidding verder draagt dan woorden reiken. De taal van de aanbidding brengt een eerbetoon aan de overweldigende heerlijkheid van God en bezingt Gods verbazingwekkende liefde voor zijn schepping. Soms kan deze aanbidding overgaan in een welsprekende stilte.

De lezing van de heilige Schrift en de prediking *proclameren* het woord van God. Hun taal roept verwondering op en opent de oren van de hoorders voor de creativiteit van Gods openbaring. Onze vanzelfsprekendheden worden doorbroken. In haar *dankzegging* looft de gemeente God om zijn genadig handelen met deze wereld in Christus. In die zin is de dankzegging tegelijkertijd een belijdenis van het geloof. De taal van de dankzegging heeft eveneens het karakter van een proclamatie.

De eredienst is de plaats waar woorden worden gevonden voor de *toewijding*. Het gaat daarin om de taal van de diepste persoonlijke relaties: vertrouwen, schuld en vergeving, vragen om ontferming en uitzicht. De taal van de toewijding is expressief: wat wordt gezegd geschiedt, wat tot dan toe niet werd gezegd was nog niet aan het licht gekomen.

Voorbede en *plaatsbekleding* vragen om de meest directe verbinding tussen de liturgische taal van de gemeente en de taal van krant en televisie, de taal van alledag. Oorlog en vrede, honger en overvloed, werk en werkloosheid worden in

de tegenwoordigheid gebracht van Gods ontferming en de verwachting van zijn rijk.

De laatste karakteristiek van de liturgische taal is dan ook die van de *verwachting*. De taal van de eredienst is visionair. Messiaanse beelden bepalen in hoge mate de taal van de gemeente.

De taal van de eredienst maakt deel uit van een breder taalveld waarin de gemeente leeft. De sociale en culturele context van de kerk is mede bepalend voor de wijze waarop de taal van de eredienst kan worden gesproken en gehoord. Deze context is het best in beeld te brengen door enkele invalshoeken of spanningen te benoemen.

De taal van de kerk is traditioneel in die zin dat zij in gedachtenis roept wat is geschied. Dat is geen vrijbrief voor archaïsmen. Evenmin is de opdracht tot actualiseren een uitnodiging tot eendimensionaal taalgebruik. Altijd houdt liturgische taal een verwijzend karakter. Zij biedt ruimte om in ieders leven gehoord en beleefd te worden.

De verschillen in niveau en stijl van opvoeding en opleiding, sociale en culturele ervaringen vormen zo mogelijk een nog grotere moeilijkheid voor de onderlinge communicatie in de eredienst dan de tegenstelling tussen traditioneel en hedendaags taalgebruik.

De universaliteit van God in schepping en verbond, bevrijding en verwachting schept verplichtingen ten aanzien van de inclusiviteit van de taal van de eredienst. De gezamenlijkheid van mannen en vrouwen stelt kritische vragen aan het veelal masculiene beeld- en taalgebruik ook in de eredienst. Uitgangspunt bij het oproepen en beantwoorden van de vragen die hier rijzen, is het gegeven dat de eredienst een sterk dialogisch karakter draagt. Dat wil in dit geval zeggen dat alle beelden die worden opgeroepen alleen in gesprek met andere beelden hun eigen rol kunnen spelen. Daarbij valt te bedenken dat als specifiek mannelijk of vrouwelijk ervaren beelden veelal sterk historisch bepaald zijn. Ook hier moet de beeldtaal van de eredienst veelal opnieuw worden gevonden en getoetst.

In de eredienst is de geschreven taal altijd hulpmiddel: allereerst om de gezamenlijkheid te stimuleren en te bewaren, vervolgens om als uitgangspunt te dienen voor de ontwikkeling

van de eigen geloofstaal. De consistentie en de soberheid van de taal spelen daarbij een belangrijke rol. Beelden dienen onderlinge samenhang te vertonen, opdat de hoorder zich de beeldvorming eigen kan maken en erbij kan verwijlen. Zo kan de taal van de eredienst bijdragen aan de vorming en verandering van geloof en gedrag. Voorgegeven taal, bijvoorbeeld in de gebeden, en vrije improvisatie sluiten elkaar daarbij niet uit, maar veronderstellen elkaar en kunnen niet zonder elkaar. Juist hiertoe wil dit *DIENSTBOEK - een proeve* een handreiking bieden om het zoeken en vinden van geloofswaarden in de gemeente te stimuleren.

VII - Riten en symbolen

De manier waarop in de eredienst uiting wordt gegeven aan houdingen en handelingen brengt iets tot uitdrukking van de geloofsovertuiging van de gemeente. De vormen waarin de eredienst gestalte aanneemt, zijn een reactie op de overtuiging dat God ons in de eredienst handelend tegemoet treedt en met ons in zijn huis wil verkeren. Wij viëren de eredienst met heel ons lichaam, en niet alleen met hoofd en hart, zoals in Psalm 95 staat:

Komt, maakt thans muziek voor de Heer...
Treden wij voor zijn aanschijn met lofzang...
Nadert, buigen deemoedig wij neer,
knielen wij voor de Heer die ons maakte.

Houdingen

De houdingen die ons worden aangereikt, zijn het gaan, staan, buigen, zitten of knielen. Het *opgaan* naar Jeruzalem, zoals dat in de Psalmen van de opgang (120-134) wordt bezongen, beeldt de weg uit van de gemeente die optrekt naar het huis van de Heer. Tegelijk ook is het een uitdrukking van de pelgrimage naar het beloofde land, het koninkrijk der hemelen. Voor de gedoopte gemeente is het *recht staan voor de Heer* een van de belangrijkste houdingen. Het is de gebedshouding van synagoge en kerk. De handen zijn daarbij geheven, open naar boven. Het is een houding die de bereidheid tot horen en gehoorzamen uitdrukt (Ez. 2:1). Staan verwijst ook naar de opstanding van de Heer, waarin wij door de doop mogen delen. *Buigen* is een teken van ontzag, eerbied en erkentelijkheid. Het *knielen* heeft de betekenis gekregen

van schuld belijden en smeken. Het is een teken van ootmoed en van concentratie. In het persoonlijk geloofsleven is het vooral een teken van gebed en aanbidding geworden. *Zitten* is een teken van rust, om actief te kunnen luisteren of om vanuit de innerlijke rust te komen tot persoonlijk gebed. Zitten is een goede luisterhouding.

Een dienst van de Schrift en de Maaltijd van de Heer wordt gekenmerkt door een eigen dynamiek waarin houdingen en handelingen samen opgaan. De bewegingen in de dienst geven afwisselend en in onderlinge samenhang uitdrukking aan een 'gaan' en een 'verzameld-zijn-rondom'. Altijd zijn het bewegingen die uitgaan van de gehele vierende gemeenschap. Wanneer bijvoorbeeld bij de doop wegens ruimtegebrek niet allen, maar alleen ouders, doopgetuigen, kinderen en voorgangers om de doopvont kunnen staan, zal toch de gezamenlijkheid beleefbaar moeten worden gemaakt. Dit kan doordat de gemeente staat wanneer de dopelingen zich onder een lied rond de doopvont scharen. Ook staat heel de gemeente wanneer zij als doopgetuige antwoordt op de betreffende vraag en wanneer de bediening van de doop wordt besloten met een gezongen lofprijzing.

Handelingen en houdingen

In de dienst van de Schrift en de Maaltijd van de Heer komen wij diverse handelingen en houdingen tegen.

Gedurende de *intrede* zal de gemeente staan. Als het kerkgebouw daartoe de ruimte biedt, kan de intrede daadwerkelijk beginnen op de drempel met een gebed van toenadering. Gaandeweg trekt de gemeente dan zingend naar haar plaatsen rond Schrift en Tafel. In het gaan of staan wordt ook de ontmoeting met de Levende tot uitdrukking gebracht: voor zijn Aangezicht komen wij samen. Het hart van de intrede is het opgaan met de heilige Schrift. Daarin immers roept de Aanwezige ons tot leven. Dit betekent dat ook de Bijbel meegedragen en op een eigen plaats neergelegd kan worden. Als men geen apart accent wil leggen op de intrede van de voorgangers, kunnen deze voorafgaand aan de dienst hun plaatsen innemen.

Wanneer de voorganger de gemeente *groet*, kan hij/zij met beide handen het gebaar van de geopende handen maken. Het is hetzelfde gebaar als de gebedshouding: wij staan open voor God en voor elkaar.

Bij het horen naar *de Schriften* zal de gemeente zitten. Behalve wanneer zij, zoals bij de lezing van het evangelie, een accent wil leggen op het begroeten van de opgestane Heer in ons midden. Dan staat zij op als begroeting en teken van eerbied. De *gebeden* worden ofwel zittend, knielend of staand gebeden. Het is lang gebruikelijk geweest in ieder geval in de paastijd staand te bidden: teken van dankzegging aan de opgestane Heer. Knielen is, zoals hierboven beschreven, een teken van smeken. Ook dat kan een zinvolle gebedshouding zijn. Onze kerkgebouwen kennen veelal geen andere mogelijkheid dan staan of zitten. De vraag is steeds opnieuw hoe de gemeente haar geloofshouding ook in de lichaamstaal tot uitdrukking kan en wil brengen.

De *vredegroet* als teken van verbondenheid kan op allerlei wijze uitgewisseld worden: een handdruk, een kus, een omhelzing. Het gaat daarbij om mensen die elkaar in de ogen mogen zien en elkaar een handreiking doen om Christus' wil. Het is in veel gemeenten een ongedwongen en veelzeggend teken van wederzijdse vergevingsgezindheid en van gemeenschapsoefening geworden.

De *inzameling van de gaven* verwijst, als het diaconale gaven betreft, naar de viering van de Maaltijd van de Heer. De gaven worden dan ook niet alleen ingezameld, maar ook naar de avondmaalstafel gebracht. Indien het avondmaal daadwerkelijk wordt gevierd, geschiedt dit samen met de gaven van brood en wijn. In een kerkgebouw waar de gemeente voor de viering van het avondmaal naar het koor van de kerk trekt, kunnen de gaven worden ingezameld aan de ingang van het koor en zo - bij wijze van spreken - door de gemeente zelf op tafel worden gelegd.

Met de gaven van brood en wijn, die zijn afgezonderd uit de diaconale gaven, vindt de *toebereiding van de tafel* plaats. Brood en wijn vormen het midden van de tafel. Bij een zittende viering staan aan de uiteinden, indien gebruikelijk, de schalen voor de diaconale gaven van de gemeente. Deze worden eveneens bij het aangaan aan de tafel ingezameld. Behalve brood en wijn, collecteschalen, kaarsen en eventueel bloemen, bevindt zich niets anders op tafel. Deze is immers het draagvlak van al datgene waarmee de Heer ons in zijn leven en in het leven van elkaar doet delen, een middelpunt van feest, bron en oorsprong van onze dienst in de wereld. Een dienstboek van de voorganger ligt schuin terzijde, opdat het handelen met brood en wijn niet belemmerd wordt. De

gemeente moet gedurende de gehele viering van het Avondmaal het oog gericht kunnen houden op brood en wijn: zij zijn de tekenen waarin de Heer tot ons komt.

Er zijn verschillende *vormen* waarin het avondmaal gevierd kan worden: zittend rond de tafel, staand in een kring en gaande naar de tafel. Alle leggen daarbij hun eigen accenten. De tafel van de gemeenschap in het koninkrijk der hemelen, de kring van de tafelgenoten of de pelgrimerende gemeente die haar teerkost voor onderweg ontvangt. Het zijn alle goede mogelijkheden. Een gemeente kan al naargelang de tijd van het liturgisch jaar of de gelegenheid kiezen voor de vorm waarin zij de Maaltijd van de Heer wil vieren. Zo kunnen ook meerdere avondmaalsbelevingen hun plaats in het gemeentelven (her)vinden. Alleen indien het kerkgebouw geen andere mogelijkheden biedt, is een communie die aan de gemeente op haar zitplaatsen wordt rondgereikt te aanvaarden. Deze wijze van communiceren biedt geen van de drie genoemde aspecten die eigen zijn aan de gemeenschap-stichtende werking van het Avondmaal.

Tijdens de viering van de *Maaltijd van de Heer* worden de vier kernhandelingen van het avondmaal nadrukkelijk met het handelen van voorganger en gemeente verbonden. Deze handelingen zijn: nemen, danken, breken en delen. Daarbij worden nemen en danken verbonden, terwijl ook breken en delen onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn. Het *nemen* en *danken* worden in het avondmaalsgebed tot uitdrukking gebracht als de voorganger bij de instellingswoorden achtereenvolgens het brood en de beker met wijn in handen neemt, zo dat de gemeente deze handeling kan zien. Het brood wordt dan echter niet gebroken, evenmin als er op dat moment wijn in de beker wordt gegoten. Iedere suggestie die wijst in de richting van het nabootsen van de handeling van Jezus dient vermeden te worden. Het gaat om het beleefbare samengaan van de dankzeggende gedachtenis met het oog op de tekenen van brood en wijn. De *gebedshouding* van de voorganger (en de gemeente) is die van de geopende handen (zie boven). Na het tafelgebed wordt het brood *gebroken*, de wijn in de bekere *uitgegoten*. Tijdens deze handelingen zingt de gemeente een begeleidend gezang, bv. het 'Lam Gods'. Breken en uitgieten gaan terstond over in het *delen* van brood en wijn. De meest eigenlijke vorm van communie is wanneer het brood voortgaande door kerkenraadsleden of gemeenteleden voor

elkaar gebroken wordt. Hierbij kan het accent ten volle komen te liggen op het *ontvangen* en daarom *niet het zelf nemen*. De geopende hand wordt daartoe uitgestrekt, die dan wordt ondersteund door de andere hand. Daarna zal men met de ondersteunende hand het brood naar de mond brengen. Kinderen die nog niet deelnemen aan het Avondmaal kunnen de handen worden opgelegd met een zegenspreuk. Zo delen zij in het fundamentele teken van de kring rond de tafel.

Het resterende brood en de wijn zijn met name bedoeld om te worden gedeeld met wie niet in het kerkgebouw aanwezig kunnen zijn. Daartoe gaan kerkenraads- en gemeenteleden twee aan twee de gemeente rond. De viering wordt dus als het ware voortgezet in de huizen van de gemeenteleden. Naast een kort voorbereidingsgebed en het Onze Vader zullen dus alleen de uitdelingswoorden worden gesproken. Wanneer het Avondmaal aan huis wordt bediend zonder dit deze aansluit op de zondagsviering zal een korte orde worden gebruikt. Een van de korte avondmaalsgebeden uit het Dienstboek is daartoe geschikt.

Bij de *zending en de zegen* staat de gemeente. De gebruikelijke houding van de voorganger is dat deze de handen uitspreidt over de gemeente. Het is het gebaar van de handoplegging, dus met de handpalmen naar beneden.

VIII - Het kerkgebouw

De kerkruimte

'Vieren' kun je overal, in een schuur, in een vergaderruimte. Toch blijkt in de geschiedenis dat mensen die voor de eredienst, de ontmoeting met de Heer van de Kerk, bijeenkomen 'meer wensen'. Dat 'meer' heeft kerkruimten doen ontstaan, ruimten voor de samenkomst van de gemeente, kerkruimten waarin is getracht functionele en emotionele aspecten te combineren. Deze vloeiën voort uit en verwijzen naar de emotie van het gezamenlijk beleven van het grote geheim dat in de verkondiging van de Schriften en in de viering van de Maaltijd des Heren, in lofzang en gebed gestalte krijgt. Het kerkgebouw moet naar ruimte en tijd die ontmoetingen met God en met de mensen met elkaar verbinden. Bij het gebruik dat van de ruimte gemaakt worden gaat het om de vraag: hoe 'woont' de

gemeente in haar eredienst en in de ruimte die daarvoor wordt gemaakt. Juist bij die inzet kunnen fundamentele vragen aan de orde komen: waarom een open of juist een besloten ruimte? Wat zijn de concentratiepunten? Zijn de stoelen en de banken doel of hulpmiddel? Hoe wordt ruimte geboden aan een gewenste beweeglijkheid? Wil of kan de gemeente zich om de doopvont scharen? Heeft de lezenaar en/of preekstoel voldoende relatie met de daaromheen gezeten gemeente? Is rekening gehouden met de kring rond de tafel of kiest een gemeente voor een zittend of een lopend avondmaal en kan dat dan ook? Vindt een cantorij zijn plaats in de kring van de gemeente of er tegenover? Het zijn evenzovele vragen – en er zijn er nog veel meer – die aan de orde komen als de vierende gemeente de inzet is van de in te richten kerkruimte. Kerkbouw is gemeente-opbouw!

Liturgisch centrum

In de jaren vijftig wordt het zogenaamde *liturgisch centrum* ontdekt, zowel in nieuw gebouwde kerken als in die gebouwen die een opknapbeurt kregen. In feite dekt deze betiteling 'liturgisch centrum' geen ander verschijnsel dan dat er sprake is van een soort podium, waarop het benodigde liturgisch meubilair in enigerlei verband is geplaatst. Naast de kansel een lezenaar, een avondmaaltafel die de meeste zondagen dienst doet als 'werktafel', en een doopvont met paaskaars completeren de aankleding van het liturgisch centrum. De laatste is dan nogal eens een moeilijk inpasbare sta-in-de-weg. Soms ook worden de attributen zoals het avondmaalsgerei iedere kerkdienst uitgesteld. Is dat niet een symbool van een symbool? Het lijkt erop dat het dan niet zinvol kan functioneren als werkzame verwijzing naar de viering van de Maaltijd des Heren.

De eerste vraag is steeds hoe in de eredienst de gemeente de verschillende onderdelen van de dienst op een eigenlijke wijze gestalte kan geven en daaraan kan deelnemen rond doopvont, kansel/lezenaar en altaartafel. In elk geval zal elke gemeente die voor de vraag van (her)inrichting van haar kerkgebouw wordt gesteld zich realiseren, dat een tweedeling tussen een stoelen/banken-pakket en een quasi sacramenteel podium weinig ruimte biedt aan de verlangde beweeglijkheid van de eredienst. Op deze wijze kan ook recht worden gedaan aan de

wijze waarop de gemeente zich rond doopvont, schrift en tafel wil scharen.

De doopvont

De doop vindt plaats 'in het midden van de gemeente'. Dit zegt uiteraard iets over het karakter van de bediening van de doop: inlijving in het Lichaam van Christus. Dat kan ook zo letterlijk mogelijk worden verstaan als een plaatsbepaling waarbij de gemeente geen toeschouwer is, maar een actieve doopgetuige. De doop vindt dan ook plaats zowel in de paasviering als in de daaruit voortvloeiende zondagse eredienst. Vanuit deze overwegingen kan de doop letterlijk en figuurlijk 'op de drempel' van eredienst en kerkgebouw plaats kan vinden. Maar ook kan de doop worden bediend na de Schriftdienst, die dan als toeleiding en 'lering' kan gelden: daar waar geloofsbelijdenis en gebeden hun plaats vinden. Zowel op de drempel van de dienst als na de Schriftdienst zal de gemeente als geheel 'om de dopeling(en) heen staan': zij is immers doopgetuige. Een goede plek voor de doopvont is dus daar waar de gemeente een grote kring rond dopeling en doopvont kunnen vormen. Is dat niet mogelijk, omdat de kerkruimte te klein is of omdat er vele kerkgangers zijn, dan is het soms onvermijdelijk dat de vont op een enigszins verhoogde plaats staat, hoewel de doopsymboliek eerder om een afdalen dan om een verhoging vraagt. Een definitieve plaats voor de doopvont is niet strikt noodzakelijk. Dit betekent dat een doopvont verplaatsbaar kan zijn. Wel zal een doopvont steeds bij de eredienst steeds in de kerk aanwezig zijn als teken van de doop en de doopgedachtenis, waardoor Christus zijn gemeente nodigt bij Hem kind aan te huis te willen wezen.

Lezenaar en/of kansel

De lezenaar en de kansel hebben met name een functie bij de dienst van de Schrift: van daaraf wordt de Schrift gelezen en uitgelegd. De lezenaar is daarbij geen afgeleide van de kansel, eerder is het omgekeerde het geval. Ook kunnen de gebeden vanachter de lezenaar worden gezegd. Daarnaast wordt de lezenaar benut voor een aantal activiteiten die niet tot de eredienst in strikte zin behoren: afkondigingen, enzovoort. De volgende handelingen kunnen vanaf de lezenaar plaatsvinden:

- mededelingen (deze kunnen ook vanuit het midden / te midden van de gemeente worden gedaan en zijn dan niet noodzakelijk aan de lezenaar gebonden);
- bemoediging en gebed van toenadering;
- lezingen uit de bijbel;
- de verkondiging.

Omdat de hierboven omschreven onderdelen een zelfstandige plaats in de eredienst hebben en in eerste instantie niet met de tafel en de maaltijd zijn verbonden, heeft de lezenaar en/of kansel een eigen plaats in de kerkruimte. Over de lezenaar kan een antependium worden gehangen. Ook leeslinten in de bijbel zijn behulpzaam bij het opslaan indien er meerdere lezingen plaatsvinden.

De tafel

De avondmaals- of altaartafel neemt, tezamen met kansel en/of lezenaar en doopvont een centrale positie in. De feitelijke plaats is daarbij sterk afhankelijk van architectuur en indeling van de kerkruimte. Vanuit de viering van de Maaltijd des Heren is van belang dat de tafel een eigen plaats heeft met voldoende ruimte daaromheen, zodat de gemeente staand of zittend – een kring kan vormen of bij een lopende viering de gemeente ordelijk kan komen en gaan. Ook de zichtbaarheid van de tafel als teken van de Heer die in het midden van de gemeente aanwezig wil komen in de gestalte van brood en wijn, is van belang als aandachtspunt voor de gemeente tijdens de eredienst. Vanuit de verbondenheid van de dienst van de Schrift en de Maaltijd van de Heer is dan ook te pleiten voor een vaste opstelling van de avondmaalstafel, ook op zondagen waarop het avondmaal niet wordt gevierd.

Aandachtspunten bij het gebruik van de tafel

Over de tafel kan een kleed of een antependium worden gelegd, waarmee de kleur van het kerkelijk jaar of de specifieke gebeurtenis wordt aangeduid. Bij de viering van de Maaltijd van de Heer is de tafel wit gedekt.

De gebeden worden vanachter de tafel gezegd. Zo wordt een verbinding gelegd met de voorbede en de gaven die eveneens hier plaats vinden.

Als de diaconale gaven van de gemeente worden gezien in relatie met de gaven van brood en wijn, dan kunnen zij – al dan niet met gebed – op de tafel worden gelegd.

Schaal en beker hebben een functie bij de viering van de Maaltijd des Heren. Wanneer zij buiten de viering op tafel staan, zijn zij meer getuige van wat ontbreekt dan verwijzing naar wat komen gaat. Het is dus een vraag, in hoeverre de plaatsing van schaal en beker als symbool iets toevoegt aan het beeld dat de tafel zelf reeds oproept.

Een zeer bescheiden lezenaar, bijvoorbeeld van plexiglas, ten behoeve van het Dienstboek kan bij de tafelviering en/of de gebeden schuin links of rechts van de voorganger/voorbijder worden geplaatst. Het midden van de tafel blijft de plaats voor brood en wijn.

De bijbel vindt geen plaats op tafel, althans niet om daar uit te lezen. De eigen plaats is de lezenaar of de kansel. In sommige tradities wordt de bijbel gesloten op tafel gelegd wanneer daar niet uit gelezen wordt: een plaats waar hij met eerbied rust. Twee of meer kaarsen op of naast de tafel worden ontstoken als een teken dat het samenzijn van de gemeente wordt toegewijd aan de Heer.

De tafel is een nadrukkelijk aandachts- en concentratiepunt. Daarom zal de inrichting ervan altijd ordelijk en sober zijn. De tafel is zeker geen plaats waar de voorganger de (on)nodige boeken even neerlegt. Daarvoor kan beter ruimte in of bij de lezenaar worden gemaakt.

De cantorij en het orgel

Naast het strofeliëd is in de afgelopen decennien in het spoor van de liturgische ontwikkelingen een brede stroom van beurtzangen binnen het bereik van de gemeente gekomen. Deze kunnen worden gezongen in wisselzang van groepen gemeenteleden, of van cantor/cantorij en gemeente. Mede door deze ontwikkelingen is een cantorij in vele gemeenten niet meer weg te denken. Een directe relatie tussen gemeente, cantorij en orgel is hierbij een absolute voorwaarde.

Gezien deze relatie dient aan de plaats van het orgel in de kerkruimte zorgvuldige aandacht te worden gegeven. Het orgel heeft allereerst een liturgische functie. Het is, zoals gezegd, direct verbonden met het zingen van de gemeente in al haar geledingen. Het gaat om de begeleiding van de gemeentezang

en de cantorij. Zo heeft het orgel een eigen functie gekregen als het erom gaat allerlei bewegingen in de dienst te begeleiden of te ondersteunen. Daarnaast en daarin dient het orgel om het brede repertoire van muziek tot klinken te brengen als een onmisbare bijdrage aan de eredienst. Datzelfde geldt overigens ook voor de vele muziekinstrumenten die gebruikt kunnen worden.

Dit alles betekent dat wij er niet meer mee kunnen volstaan een orgel ergens boven de gemeente op te hangen, zodat de organist geen direct oog- en oorcontact met voorganger, cantor, cantorij en gemeente kan onderhouden. Verder moet de opstelling van het orgel op een liturgisch centrum ten sterkste worden ontraden. Doopvont, avondmaalstafel en lezenaar en/of kansel zijn elementen van het liturgisch meubilair die de gemeente bij de centrale liturgische handelingen van doop, Schriftverkondiging en de Maaltijd van de Heer bepalen. Het orgel en de cantorij voegen zich in het geheel van de gemeente die rond doopvont, lezenaar en tafel is geschaard.

Kleuren

De verbinding van specifieke kleuren met de seizoenen en feesten van het liturgisch jaar, vindt haar achtergrond zowel in algemene overwegingen vanuit de betekenis en werking van kleuren als in meer bijbelse overwegingen. Vanuit de eerste optiek wordt bijvoorbeeld rood met bloed verbonden; geel met energie; wit met zuiverheid; goud, als intensivering van wit, met feest; purper met waardigheid ; groen met groei; lichtblauw met hoop; donkerblauw, paars en zwart met inkeer, wanhoop en rouw.

De eerste verwijzing naar specifieke kleuren in de kerk betreft de kleur van de doop: de witte gewaden waarmee de dopelingen na hun doop worden bekleed. Het is dan ook de kleur bij uitstek voor een liturgisch gewaad: het tekent het priesterschap van alle gelovigen en kan dus elk gemeentelid gedragen worden. De insignes (bijvoorbeeld stola's) die eigen zijn aan ambt of bediening, kunnen daarop worden aangebracht. Deze volgen de kleur van de dag.

Ook de antependia op lezenaar en avondmaalstafel en de leeslinten in de bijbel volgen de kleuren van het liturgisch jaar.

De in de kerken in Nederland thans gebruikelijke kleursymboliek is:

Advent	paars
(Advent III)	roze)
Kerstavond t/m Epifanie	wit / goud
Zondagen van Epifanie	groen of wit
Veertigdagentijd (vanaf Aswoensdag)	paars
(Laetare = Veertigdagentijd IV)	roze)
(Palm- en Passiezondag)	rood / paars)
Witte Donderdag	wit
Goede Vrijdag	geen kleur of rood / paars
Paaswake en Paastijd	wit / goud
(Paaswake, tweede vorm)	rood / paars en wit / goud)
Pinksteren	rood
Trinitatis	wit / goud
Zondagen van Trinitatis, Zomer- en Herfsttijd	groen
Doop en belijdenis	wit
Apostelen, evangelisten, martelaren	rood
Overige heiligen en Allerheiligen	wit
Bevestiging van ambtsdragers	rood
Trouwviering	wit
Uitvaart	wit / paars
Kerkwijding	wit

De kleur van de weekdays volgt de zondag, met uitzondering van:

Advent III (roze)	weekdagen: paars
Veertigdagentijd IV (roze)	weekdagen: paars
Pinksteren (rood)	weekdagen: groen
Trinitatis (wit / goud)	weekdagen: groen

Indien een feest op een weekday valt, volgt dit de eigen kleur.

Kaarsen

Kaarsen in de kerk zijn het symbool van Christus, die zich het Licht der wereld noemde (Joh. 8:12). Omdat Pasen het hart van het gedachtenisjaar van de kerk betekent, staat in veel kerken een paaskaars. Deze is allereerst het symbool van de opgestane en verheerlijkte Verlosser. De paaskaars vormt een herinnering aan de opdracht van iedere gelovige 'licht in de Heer' te zijn: 'Want gij waart eertijds duisternis, maar nu zijt gij licht in den Heer; wandelt als kinderen des lichts' (Ef. 5:8). En ten slotte verwijst de paaskaars naar de brandende lamp waarmee wij de Heer bij zijn komst tegemoet gaan (Mat. 25:1-13). De paaskaars staat bij de doopvont: met Christus worden wij begraven om met Hem te worden opgewekt tot nieuwheid des levens (Rom. 6:4). Op of naast de avondmaalstafel staan kaarsen, evenals soms bij de lezenaar: in de Schriften en bij de Maaltijd van de Heer verspreidt zich het licht waarbij wij leven.

Bloemen

Bloemen horen bij de aanbidding en het feest van de liturgie. Salomo versierde de tempel in Jeruzalem met bloemen in de knop van hout en goud. (1 Kon. 6:29,32,35). Maar de geurende, levende frisheid van de bloem is niet te vervangen. In de bijbel is de bloem bij uitstek een symbool van vergankelijkheid. Bloemen verwelken, vallen af en vergaan 'en haar plaats kent haar niet meer'. In de Bergrede zegt Jezus: Let op de leliën des velds, hoe zij groeien en hoe God ze in al hun kortstondigheid bekleedt met een pracht waar die van Salomo bij verbleekt. Mensen zijn als bloemen; het leven is kort, maar dat is geen reden om niet te groeien en te bloeien in Gods hof.

Door bloemen in de kerk te halen, stellen wij schoonheid in dienst van de aanbidding. Bloemschikken is bloemen ordenen voor hun dienst. Bij voorkeur blijven de bloemen door de week in de kerk voor wie daar komt om te bidden en een plaats van stilte en inkeer zoekt. Als dat niet mogelijk is, is een goed alternatief ze te brengen naar een zieke of iemand die een blijde gebeurtenis viert.

IX - Met de kinderen

In de kring van de vierende gemeente hebben de kinderen hun eigen plaats. Zij doen, zoals elk gemeentelid, mee aan alle onderdelen van de eredienst. Hun inbreng, hun expressiviteit en hun ontvankelijkheid zijn onmisbaar voor de geloofsbeleving van allen die samen de eredienst vieren. De kinderen worden als volwaardige gemeenteleden meegeteld, omdat ook hun geloof in de eredienst wordt opgebouwd en zij op hun eigen, onmisbare wijze bijdragen aan de lof des Heren.

Dit betekent dat in het vieren van de eredienst rekening wordt gehouden met de ontwikkelingsfasen, de mogelijkheden en onmogelijkheden van het denken en doen van kinderen. Daarbij wordt de orde niet omgebogen naar (alleen) de kinderen en worden de kinderen niet geforceerd om ze te kunnen betrekken bij wat aan de orde is. De geloofsbeleving van kinderen en ouderen groeit door hun deelname aan de eredienst. Alles wat daar gebeurt – lezingen, liederen en gebeden –, het zijn even zovele mogelijkheden om gaandeweg thuis te raken in 'Gods geheimen en in zijn heiligdom'. Zij gaan ouderen en jongeren tezamen te boven en daarom oefenen zij ze tezamen in.

Een belangrijk aspect hierbij is dat kinderen onbevangen mogen meedoen, meezingen en meespreken, op een manier die hen eigen is: beweeglijk en direct. Met hen kan een intredelied ook worden wat het is: een lied om op te lopen, zelfs te dansen zonodig, zoals David achter de ark. De kyrie-intenties kunnen uit de kindermond een indringende uitroep worden. Of omgekeerd kunnen de kinderen de kyrie-acclamaties uitzingen, zoals in de eerste eeuwen in de gemeente in Jeruzalem. Hun heldere stemmen dragen dan heel de gemeente. Een van de lezingen kan ook door de iets oudere kinderen gelezen worden. En mocht er een gesprek met hen gevoerd worden rond de lezingen, dan zijn zij het die de vragen stellen. Zij kunnen de gebeden zeggen. Zij kunnen helpen, zoals dat ook thuis gebeurt: orden van dienst uitreiken, gaven inzamelen, brood en wijn aandragen. En ook wordt, zoals thuis, na de viering de kerk weer op orde gebracht. Steeds is de vraag hoe ook de kinderen zich kunnen inleven in het huis

van de Heer. Helpen betekent daarbij: delen in verantwoordelijkheid. Het gaat om de eigen inbreng van kinderen: uit hun mond immers heeft de Eeuwige sterkte gegrondvest.

In de eredienst heeft iedereen er recht op aangesproken te worden in een taal en vorm die hun eigen kan zijn of worden. Zie ook wat hiervoor is gezegd over de liturgische taal. Dit betekent dat er met kinderen samen gesproken, gezongen en gebeden wordt. Zo komen allen tot een verbeelding van wat samen-kerk-zijn mag heten. Bij de gebeden en gezangen die in dit *DIENSTBOEK* - een *proeve* worden aangeboden, is daarom niet altijd aangegeven of zij specifiek voor kinderen bedoeld zijn, ook al is een aantal gebeden en gezangen ontstaan met het oog op gebruik met kinderen.

In de zondagsviering is voor kinderen hetzelfde aan de orde als voor andere gemeenteleden. Wanneer zij de dienst enige tijd in een nevenruimte voortzetten, om later weer terug te keren bij de gehele gemeente, vallen ze niet uit dat patroon. Wat onmisbaar is voor volwassenen, is ook onmisbaar voor kinderen, en omgekeerd. Uitleg zonder schriftlezing, verkondiging zonder evangelie is ondenkbaar. Dus geen 'vertelling' zonder lezing. Soms kan de Schrift voor kinderen beter worden opengeslagen ná gesprek en verhaal dan daarvóór. De taal van de Schrift krijgt voor hen meer spanning als er sprake is van een toeleiding. De lezing wordt dan de afsluiting en de bekroning van de gezamenlijke zoektocht naar de 'zin van de Schriften'.

De liturgische vormen in de kindernevendienst maken deel van de gemeenschappelijke viering. De nevenruimte zal gekenmerkt worden door 'liturgisch meubilair': een plaats voor de Schrift, een verwijzing naar de avondmaalstafel in de kerk, een goede plaats voor de kaarsen: de kindernevendienst als 'kinderkapel'. De verbinding tussen kerk en kapel wordt onder meer duidelijk door het licht van de paaskaars mee te nemen naar de eigen ruimte van de kinderen.

De gezamenlijkheid en de wederkerigheid spelen ook een rol als na terugkeer van de kinderen eventueel een gesprek met hen plaatsvindt. Het is van belang dat dit gesprek past in de voortgang van de dienst en geen intermezzo is. Het gaat in dit

alles om toeleiding naar de viering van de Maaltijd van de Heer en de zending in de wijde wereld.

X. De gemeente viert

De gemeente viert. In de eredienst komen mensen met hun geloof en twijfel, hun nood en hun dankbaarheid voor Gods aangezicht. Daar zal, in lofprijzing en klacht, in verkondiging en bediening van de sacramenten, Gods genadige toewending tot de wereld gestalte krijgen.

Heel de gemeente deelt in het 'priesterschap van alle gelovigen' die onder meer gestalte krijgt in de eredienst. Gemeenteleden, kerkmusici, diakenen, ouderlingen en predikanten hebben elk hun aandeel in de samenkomst van de gemeente.

In verschillende tijden zullen die taken en rollen steeds opnieuw moeten ontdekt moeten worden. 'Laat u ook zelf als levende stenen gebruiken voor de bouw van een geestelijk huis, om een heilig priesterschap te vormen, tot het brengen van geestelijke offers die Gode welgevallig zijn door Jezus Christus' (1 Petr. 2:5). De eredienst zal dan ook een centraal thema in het beraad van de gemeente zijn. Aldus kan vernieuwing van de gemeente tot de lof des Heren en de toewijding aan kerk en wereld een inspirerend gebeuren worden, waar velen actief bij betrokken zijn.

Er zijn verschillende vormen waarin de gemeente haar verantwoordelijkheid voor de eredienst tot uitdrukking kan brengen.

1. *Eredienst als beraadsthema van kerkenraad en werkgroepen*
  - planning van perioden van het kerkelijk jaar en bijzondere diensten;
  - keuze van leesrooster, thematieken leerdiensten;
  - kerkmuziek: beleid rond het zingen van kerklied en liturgie; planning cantorij, concerten; financiering;
  - plannen van doelen diaconale collecten en projecten;

- organisatie, toerusting en voorbereiding van deelname voorgangers, voorzangers, lectoren (inclusief gebeden), kinderen.

2. *Voorbereiding van de eredienst*

- periodieke voorbereiding door direct verantwoordelijken: predikant, kerkmusicus, leiding kindernevendienst, lectoren;
- liturgie- en preekvoorbereidingsgroepen;
- voorbereiding van speciale diensten of delen daarvan door groepen in de gemeente.

3. *Deelname van de gemeente aan de eredienst*

- de voorbereiding van de kerkruimte te onderscheiden naar een aantal deeltaken, bijvoorbeeld de kosterij en de verantwoordelijkheid voor de versiering van de kerk met bloemen.
- het liturgisch handelen van de gemeente

a. voorgangers

taken van de predikant:

- * apostolische groet en zegen;
- * gebed van de (zon)dag / om verlichting met de heilige Geest;
- * verkondiging;
- * dienst van de gebeden;
- * gebed over de gaven;
- * bediening Maaltijd van de Heer (tafelgebed, breken en delen);
- * bediening van de Doop.

taken van de diakenen:

- * kyrie-intenties en voorbede;
- * inzamelen van de gaven en toebereiding van de tafel en uitdeling van brood en wijn bij de Maaltijd van de Heer;
- * dienst van de barmhartigheid.

taken van de ouderlingen:

- * mede-verantwoordelijkheid dragen voor de tucht van het geloof in de verkondiging en bij de viering van de Maaltijd van de Heer;
- * delen in de voorbede.

taken van de kerkmusici:

- * leiding geven aan de zang en het musiceren van de gemeente.

b. gehele gemeente, jong en oud

- * het zingen van liederen, beurtzangen,
- * antwoorden en acclamaties van de gemeente (Amen, Eer aan de Vader, U komt de lof toe, Heilig, enzovoort);
- * wisselzang tussen delen van de gemeente, bijvoorbeeld de cantorij (Kyrie eleison, Ere zij God in den hoge, avondmaalsliturgie);
- * schriftlezingen;
- * delen in de gebeden;
- * helpen bij het inzamelen van de gaven;
- * helpen bij het ronddelen van brood en wijn.

4. Vormen van deelname aan de eredienst

- **stilte in de eredienst:**
  - * bij de aanvang van de dienst;
  - * voor het gebed van de zondag;
  - * na de lezingen;
  - * na de prediking;
  - * tijdens de voorbede (voor persoonlijk gebed);
  - * na het ontvangen van brood en wijn.
- **bijdragen van enkelingen of groepen, kinderen, enzovoort:**
  - * vocale en instrumentale muziek;
  - * dans;
  - * persoonlijke intenties bij kyrie of voorbede (direct of via voorbedeboek);
  - * actualisering en doorwerking in relatie met prediking en geloofsbelijdenis (bijvoorbeeld met behulp van bibliodrama);
  - * berichten in het kader van de gebeden en de inzameling van de gaven;
- **het handelen van de gemeente als teken van deelname en verbondenheid:**
  - * staan bij het gebed, de lezing(en), de geloofsbelijdenis, het avondmaalsgebed – als teken van eerbied. In vele kerken van de Reformatie wordt ook staande gezongen, omdat dit een betere lichaamshouding voor het zingen is;
  - * knielen bij schuldbelijdenis, gebed en (persoonlijke) zegen – als teken van ootmoed en concentratie;

- * gebedshoudingen (vouwen van de handen, opheffen van de handen) – als teken van toewijding en ontvankelijkheid;
- * handoplegging - als teken van zegen (bij kinderen die nog niet deelnemen aan de Maaltijd van de Heer, ambtsdragers en gemeenteleden aan wie een ambt of taak wordt toevertrouwd, mensen in specifieke persoonlijke situaties);
- * zich bekruisen – als teken van belijdenis en gedachtenis van de eigen doop.

5. *Deelname van de gemeente na de eredienst*

- het bezoek aan gemeenteleden door gemeenteleden na de eredienst (communie van aan-huis-gebondenen, (bloemen)groet, zondagsbrief met orde van dienst);
- nagesprek over de dienst.

De verschillende manieren waarop de gemeente in de viering van de eredienst kan delen, zijn hier uiteraard slechts genoemd als mogelijkheden. Steeds zal het erom gaan een fundamentele betrokkenheid van de gemeente in en om de eredienst behoedzaam en geduldig te ontwikkelen. Dat zal veelal een kwestie van lange adem zijn, waarbij het accent valt op een passende toerusting van de gemeente of van leden van de gemeente. Het gaat er daarbij niet om zoveel mogelijk vormen van participatie in alle diensten te bereiken. Veeleer zal het de zorg van de gemeente zijn om op een open wijze de juiste accenten in de dienst te leggen, waarbij nu eens dezen, dan weer genen hun diensten zullen verlenen. Juist ook hier geldt: kwaliteit gaat voor kwantiteit. In ieder geval mag een vrijheid groeien, waarbij allen zich gelijkkelijk verantwoordelijk weten.